

प्रमाणसम्बन्धी नजीरहरूको सार संक्षेप

सम्पादन
श्यामकुमार भट्टराई
बाबुराम भट्टराई

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
सिंहदरबार, काठमाडौं

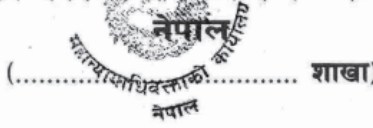
प्रमाणसम्बन्धी नजीरहरूको सार संक्षेप

सम्पादक	:	श्यामकुमार भट्टराई बाबुराम भट्टराई
सम्पादन सहयोग	:	चन्दन कुमार ठाकुर
प्रकाशक	:	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल सिंहदरबार, काठमाडौं
प्रकाशित मिति	:	२०७७, असोज
प्रकाशन संख्या	:	१००० (एक हजार प्रति)

(नोट:- प्रस्तुत संग्रहमा उल्लिखित आदेश तथा फैसलाहरू सरकारी वकीलको कार्यसम्पादनमा सहजताका लागि मात्र हो । यसको आधिकारिकताका लागि आदेश वा फैसलाको पूर्ण पाठका लागि सम्बन्धित नेपाल कानून पत्रिका नै प्रयोग गर्नुपर्ने छ ।)

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

पत्र संख्या :-

चलानी नं. :-

रामशाहपथ, काठमाडौं

मिति :-

मन्तव्य

फौजदारी न्याय प्रशासनको महत्वपूर्ण पाटोको रूपमा रहेको सरकारी वकीलको पद विशिष्ट र व्यावसायिक पद पनि हो । दोषीलाई दण्ड दिलाई पीडितलाई क्षतिपूर्तिसहितको न्याय प्रदान गर्न सकेमा मात्र सरकारी वकीलप्रतिको आम जनविश्वासमा बृद्धि हुन सक्छ । सम्पूर्ण सरकारी वकीलहरूले उच्च निष्ठाका साथ आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सकेमा मात्रै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले लिएको "व्यावसायिक, प्रभावकारी र जनविश्वासमा प्राप्त संस्थाको रूपमा स्थापित भई कानूनको शासन प्रवर्द्धन गर्ने" परिदृश्य पूरा हुने मैले विश्वास लिएको छु ।

कानून कार्यान्वयन गर्ने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी बोकेका सरकारी वकीलले कानूनको फराकिलो ज्ञान राख्नु पर्दछ । विद्यमान कानून, कानून र न्यायको क्षेत्रमा विकसित नविनतम अवधारणा एवं सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तप्रति सरकारी वकील जानकार हुनै पर्दछ । यसका लागि निरन्तर खोज, अध्ययन, अनुसन्धान र व्यावसायिक सच्चरित्रता आवश्यक हुन्छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सरकारी वकीलको व्यवसायिकता विकास र संस्थागत सुधारमा जोड दिँदै आएको छ । यो नजीर संग्रहलाई पनि मैले यसकै निरन्तरताको रूपमा लिएको छु ।

सरकारी वकीलले विभिन्न स्वरूपमा रहेको प्रमाणहरूलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नु पर्दछ । विवादित विषयवस्तुलाई विद्यमान कानूनी व्यवस्था, न्यायिक व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्तको विश्लेषणसहित प्रतिरक्षा गर्न सकेमा मात्र मुद्दामामा सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ । सरकारी वकीलको कार्यसम्पादनमा महत्वपूर्ण भूमिका रहेको "प्रमाणसम्बन्धी नजिरहरूको सार संक्षेप" अत्यन्त उपयोगी हुने मैले विश्वास लिएको छु । अन्त्यमा, यो नजीरको सार संक्षेप संग्रह तयार गर्न क्रियाशील सम्पादन समूहलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

असोज, २०७७ ।

(अग्नि प्रसाद खरेल)

महान्यायाधिवक्ता

सम्पादकीय

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पछिल्लो समयमा सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकास र संस्थागत सुधारका पक्षलाई महत्वका साथ अगाडि बढाएको छ । व्यावसायिकता विकासका लागि सरकारी वकीललाई विशिष्टीकरणको प्रक्रिया पनि अगाडि बढाएको छ । सरकारी वकीलको क्षमता विकासका लागि निरन्तर प्रशिक्षणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन् । यो प्रयासमा सरकारी वकीलकोसमेत सहभागिता जनाउनका लागि हामीले “प्रमाणसम्बन्धी नजीरको सार संक्षेप” तयार पारेका हौं । सरकारी वकीलको कार्य जिम्मेवारीभिन्न प्रमाणको संकलनका लागि अनुसन्धानकर्तालाई मार्गदर्शन गर्ने कार्य पर्दछ । प्राप्त प्रमाणको आधारमा अभियोजनको निर्णय गर्ने विषय पर्दछ । प्रस्तुत भएका प्रमाणको विश्लेषण गरी बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्नु पर्ने विषय पर्दछ । यसरी हरेक चरणमा सरकारी वकीलको कार्य प्रमाण कानूनका सिद्धान्त र कानूनी व्यवस्थालाई आधार लिई काम गर्नु पर्ने हुन्छ । न्यायालयबाट गरिएका व्याख्याका आधारमा विवादको टुंगो लगाउने कार्यमा सहयोगी बन्नु पर्ने हुन्छ । सोही जिम्मेवारी निर्वाहका लागि सहयोग पुगोस् भन्ने ध्येय राखी यो संग्रह तयार पारिएको हो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट तयार पारिएको प्रमाण कानून स्रोत सामग्रीमा उल्लेख भएका नजिरहरू र अन्य सान्दर्भिक नजिरहरू समावेश गरी यो संग्रह तयार पारिएको छ । सरकारी वकीलको रूपमा हामीले दिनानुदिन सम्पादन गर्ने कामका सिलसिलामा संकलन गरेका नजिरहरू पनि त्यसमा थप गरी यो संग्रहमा समावेश गरेका छौं ।

प्रस्तुत संग्रहमा मन्तव्यसहित मार्गदर्शन गर्नु हुने माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री अग्नि प्रसाद खरेलज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं । व्यक्तिगत रूपमा हामीले गरेको यो प्रयासलाई संस्थागत बनाई प्रकाशनको चरणमा ल्याउन सहयोग गर्नु भएकोमा बरिष्ठतम् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पद्म प्रसाद पाण्डेयज्यूप्रति आभारी छौं । सम्पादन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने नायब सुब्बा श्री चन्दन कुमार ठाकुरलाई हार्दिक धन्यवाद छ । प्रकाशनको क्रममा हुन गएका त्रुटी कमजोरीका लागि क्षमा याचना गर्दछौं । यहाँहरूबाट प्राप्त हुने सुझावले यो संग्रहलाई परिमार्जन गर्न सहयोग पुग्ने विश्वास प्रकट गर्दछौं । धन्यवाद ।

श्यामकुमार भट्टराई
बाबुराम भट्टराई

विषय-सूची

प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण	३
प्रमाणको भार	१८
प्रमाणको मूल्याङ्कन र विश्लेषण	२८
साक्षी परीक्षण	४१
परिस्थितिजन्य प्रमाण	५०
मृत्युकालीन घोषणा	५६
सहअभियुक्तको पोल	६१
पीडितको मनाइ	६६
एलिविको जिकिर	७०

प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण

१. रेशमलाल म्याकजु श्रेष्ठ विरुद्ध प्यारेलाल माडवारीसमेत (ने.का.प. २०१७, अंक ७, नि.नं. १०० मुद्दा: ज्यान ।) ३
२. रामधारी सहनीको जाहेरीले वादी श्री ५ को सरकार विरुद्ध रेसमी मलाहिनी समेत (ने.का.प. २०३५, अंक १, नि.नं. १२११ मुद्दा: ज्यान ।) ९
३. केशवप्रसाद घिमिरे विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०३७, अंक १, नि.नं.१२५५, पृष्ठ १०८, मुद्दा: चेक कीर्ते गरी रूपैया भिकी खायो भन्ने ।) ९
४. विष्णुबहादुर राई विरुद्ध इन्द्रबहादुरको प्रतिवेदनले वादी श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४६, अंक ११, नि.नं.४००१ मुद्दा: भ्रष्टा चार ।) ९
५. बुद्ध कुमार महर्जनको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध कृष्णहरि खत्रीसमेत (ने.का.प. २०५६, अंक २, नि.नं. ६६७४ मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ९
६. भिमकला वलाल विरुद्ध खड्ग सिं वलालको जाहेरीले श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०६०, अंक ५, नि.नं. ७२२५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान।) १०
७. शिवनारायण साह कलवारको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध मालतीदेवी कलवार (ने.का.प. २०६४, अंक १२, नि.नं. ७९०८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान) १०
८. विष्णुकुमारी दर्जीको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध मिनबहादुर दर्जी (ने.का.प. २०६५, अंक २, नि.नं. ७९२८, पृष्ठ १५८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ११
९. रामबहादुर बस्नेत विरुद्ध रामबहादुरको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६५, अंक ७, नि.नं. ७९८०५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) १२
१०. नेपाल सरकार विरुद्ध मगरे खाँसमेत (ने.का.प. २०६६, अंक १०, नि.नं. ८२४३, पृष्ठ १६६७ मुद्दा: लागू औषध (ब्राउन सुगर)) १२
११. अक्षेवर अहिरको मु.स गर्ने बुद्ध अहिरसमेत विरुद्ध कुल्लुर अहिर भन्ने जंगबहादुर अहिर (ने.का.प. २०६६, अंक १०, नि.नं. ८२५०, पृष्ठे १७२७, मुद्दा: अंश नामसारी ।) १३
१२. विनय मानन्धर विरुद्ध मुकुन्ददास श्रेष्ठको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७, अंक २, नि.नं. ८३११, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) १३
१३. डिलबहादुर सुनारको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध मनकुमारी नेपाली (ने.का.प. २०६८, अंक १२, नि.नं. ८७२६, पृष्ठ २ १९६५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) १४

१४. बमबहादुर बस्नेतसमेत विरुद्ध गंगाबहादुर कार्कीको जाहेरीले नेपाल सरकार
(ने.का.प. २०७०, अंक ६, नि.नं. ९०२२, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) १५
१५. केशवराज भट्टराई विरुद्ध पुनरावेदन अदालत, हेटौँडासमेत
(ने.का.प. २०७३, अंक ७, नि.नं. ९६४१, मुद्दा: उत्प्रेषण ।) १७
१६. सुब्बा गाउँ तीन (नाम परिवर्तित) विरुद्ध सुब्बा गाउँ एक
(नाम परिवर्तित) को जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७४, अंक ५,
नि.नं. ९७११, मुद्दा: जबरजस्ती करणी ।) १८
१७. रामबहादुर थापा विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७४, अंक ९, नि.नं.
९८८० मुद्दा: घुस रिसवत लिई भ्रष्टाचार गरेको ।) १८
१८. भाग्यनारायण बैठा विरुद्ध राकेश चौधरीको जाहेरीले नेपाल सरकार
(ने.का.प. २०७५, अंक ३, नि.नं. ९९८०, मुद्दा: अपहरण तथा शरीर बन्धक ।) १९
१९. दिवश ढकाल विरुद्ध रामबहादुर रानाभाटको जाहेरीले नेपाल सरकार
(ने.का.प. २०७५, अंक १२, नि.नं. १०१४६, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) १९
२०. सन्दीप नेपाली विरुद्ध नारायण नेपालीको जाहेरीले नेपाल सरकार
(ने.का.प. २०७५, अंक १२, नि.नं. १०१४८, मुद्दा: जबरजस्ती करणी ।) २०
२१. श्याम अधिकारी विरुद्ध नेपाल सरकार
(ने.का.प. २०७६, अंक ८, नि.नं. १०३२३, मुद्दा: भ्रष्टाचार (घुस र रिसवत)) २०
२२. नेपाल सरकार विरुद्ध परिवर्तित नाम इ (ने.का.प. २०७७, अंक २ नि.नं. १०४३१ २०

प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण

१. रेशमलाल म्याकजु श्रेष्ठ विरुद्ध प्यारेलाल माडबारीसमेत (ने.का.प. २०१७, अंक ७, नि.नं. १००, पृष्ठ २९, मुद्दा: ज्ञान ।)

(१) अपहत्या गरी मर्नु एउटा असाधारण कुरा । ठूलो मानसिक स्थिति नियन्त्रणमा नरहेको अवस्था वा शारिरीक वेदना वा चोट परेमा मात्र सम्भव ।

मर्ने व्यक्ति धुलीखेल बस्ने साहु रेशमलालको छोरा जनकलाल हो भन्ने कुरा निर्विवाद छ । लास पनि फेला परेकै छ । अब विचार गर्नुपर्ने मुख्य कुरा जनकलालको लास रानी पोखरीमा पाइयो । कर्तव्यबाट मरेको हो वा आफैँ आई हामफाली मरेको के हो ? पहिले लास फेला पारेको १३ साल जेष्ठ ७ गतेका दिन रानी पोखरीमा भएको मौका तहकिकात लासजाँच मुचुल्का हेरौं । दुबै आँखा केही खुलेको, दुबै गोडा खुमिचएको, मुखबाट पानी निस्केको, हातगोडा धारीईमारी परेको, दुबै हातको मुठी केही खुलेका शरीरमा कतै घाउ चोटपटक केही नदेखिएको । लास देखाई सोझा कर्तव्यको शंकासम्म पनि नगरी आफैँ अपहत्या गरी मरेको जस्तो लाग्छ भन्ने भोटाहिटी बस्ने मोहनलाल कुसुले, चिकंमुगल बस्ने रामबहादुर रंजितकार र वानेश्वर व्यारेक बस्ने सि. केन्तबहादुरसमेत ९ जना र हाम्फाली मरेको हो भनी किटान गरी बक्ने प्याफल टोल बस्ने नारन भक्त श्रेष्ठसमेत ६ जना र मलाई काटी भाग्ने यही हो । काटी मार्न नसकेकोले पक्राउमा परिन्छ, भन्ने डर र त्रासले यहाँ आई हाम्फाली मरेछ भन्ने इन्द्रचोक बस्ने प्यारेलालको भनाइ भएको र मानिस केही बाह्रमासे खेल्ने धनी भएको र ३ जना डाक्टरहरूबाट हाल जेष्ठ ८ गते भएको लासजाँच रिपोर्टमा सास रोकिनाले मृत्यु भएको बुझिन्छ । तर सास रोकिनाको कारण भन्न सकिन्न भन्ने लेखिएको देखिएबाट भने प्यारेलालको बयान वमोजिम प्यारेलाललाई काटी मार्न नसकेबाट पक्राउमा परिन्छ, भन्ने डरत्रासले नै जनकलाल रानी पोखरीमा आई हाम्फाली मरेको हो कि जस्तो देखिन्छ । तर अपहत्या गरी मर्नु भनेको एक साधारण काम कुरा होइन । ठूलै असह्य मानसिक वा शारिरीक वेदना वा चोट पर्नुपर्छ । मानसिक स्थिति ठिक नियन्त्रणमा नरहेको अवस्थामा मात्र त्यस्तो सम्भव हुन्छ । प्यारेलाललाई काटी मार्न असफल भएको हुनाले नै जनकलालले मर्नु पर्ने सम्मको स्थिति आईपर्यो भन्ने कुरा विचारणीय छ ।

(२) लास कहिलेसम्म पानीमा डुबेर तलै रहने ? ७ जना डाक्टरहरूको बोर्डले दोस्रो पटक लासजाँच गरी एक मत रिपोर्ट गरेकोमा मृत्युको कारण सास रोकिनाले नै भएको हो । लासजाँचबाट पत्ता लागेको कुराहरू र त्यो व्यक्ति गायब भएको र उसको लास पाइएको सम्भावित समय र लास किनारामा भिक्दा लासको

दरोपनाको अवस्था बारे र पुलिसले दिएको खबरसमेतको विचारबाट लास पानीमा पाइए तापनि लास पानीमा डुबेर मरेको होइन । सास रोकिनाको कारण भने यकिन गर्न सकिदैन भन्ने र लेखिएकोबाट उक्त ११/१२ गतेको सरजमिनको लेखाई बकाइ समर्थित हुन्छ । अन्दाजी १२/१३ घण्टाभित्र लास उत्रेको नै देखिएको छ । प्यारेलालको तर्फबाट डाक्टरहरूलाई गरिएको १२ सवालको जवाफमा शरीरको स्पेसिफिक ग्राभिटी पानीको भन्दा हलुका भएको हुनाले मानिस पानीमा पर्दा फोक्सोको हावा बाहिर निस्किसके पछि मात्र माथि नउत्रने गरिकन तल डुब्दछ र लास कुहिई भएको ग्याँस लासलाई पानी भन्दा हलुका पारी सकेपछि मात्र माथि उत्रन सक्छ । पानी बाहिर मरेको लास पानीमा परेमा तलसम्म नडुबी उत्रेकै हुन्छ भनीएको छ । पानीमा डुबेर मरेको लास कति समय पछि पानी माथि उत्रन सक्छ ? भन्ने प्रष्ट किटानको जवाफ छैन तापनि लास कुहिई भएको ग्याँस लासलाई पानी भन्दा हलुका पारी सकेपछि मात्र माथि उत्रन सक्छ भने पछि लास सड्न केही समय अवस्य लाग्छ र त्यस्तो नसडेसम्म त लास पानीमा डुबेर तलै रहने देखियो ।

- (३) पानीमा हाम्फाली मरेका मानिसमा पाइने चिन्हहरू, फिंज पानीबाट लास उतार्दा पखालिए पनि फेरि फिंज आउने (मेडिकल जुरिसप्रुडेन्स, लेखक मोदी) उपरोक्त तथ्यको अभावमा लास पानीमा पाइए तापनि डुबेर मरेको भन्न नमिल्ने ।

पानीमा डुवी मरेको चिन्हहरूमा नाकबाट साबुनको फिंज जस्तो (केही रगत पनि मिसिएको) आउनु र नाक मुख वरिपरि जम्मा हुनु, हातको मुठी किसिएको हुनु र नडभित्र माटो वा हातभित्र मुठीमा केही घाँस वा अरू केही चीज हुनु, पेटमा पानी हुनु, हात खुट्टा ढाडिई चाउरी परेको हुनुपर्ने देखिन्छ । यी सब चिन्हहरू मध्ये केही रगतको छिट्टाछिट्टी भएको साबुनको फिंजजस्तो बाक्लो फिंज नाकबाट आउनु र नाक मुख वरपर जम्मा हुनु एक प्रमुख चिन्ह हो, जसको आधारमा यो मानिस पानीमा डुवी मरेको हो भन्ने अनुमान गरिन सकिन्छ भनी मेडिकल जुरिसप्रुडेन्सका किताबहरूमा पाइन्छ । प्रस्तुत केसमा यी कुनै पनि चिन्हहरू देखा परेका छैनन् । धेरै ढिला लासजाँच भएकोले फिंज र अरू पनि चिन्हहरू हराएर जाने सम्भव हुन्छ । फिंजको हकमा पानीबाट लास उतार्दा पखालिन सक्छ भन्ने प्यारेलाल तर्फका विद्वान सिनियर एडभोकेट देवनाथप्रसाद वर्माले बहस गर्नु भएकोलाई फिंज पानीबाट लास भिक्दा पखालिए पनि पछि फेरि आउने किसिमको हो । लासजाँच पनि भोलि पल्टै भएको देखिएको छ । लास पाखामा भिकेपछि पनि फिंज नाकबाट आउँछ भनी मोदी भन्ने लेखकको मेडिकल जुरिसप्रुडेन्सको किताबमा लेखेको छ । रानी पोखरीको लासजाँच मुचुल्कामा घाउ चोटपटक थिएन । हुनसक्छ, साना साना घाउ भएकोले नाङ्गो आँखाले देख्न सकिएन होला । तर रानी पोखरीको बगैँचा बनाउने म्याक्लर साहेबले बाँसको टुप्पामा तारको चक्का बनाई लास तान्नु खोज्दा ती घाउहरू भएको हुनुपर्छ, भन्ने विद्वान वकिलको बहस थियो । तारको चक्का बनाई लास तान्नु खोज्दा त्यतिका ६,७ ठाँउमा जस्तो घुँडामा, कुइनामा घाउ हुन

सकछ भनी विश्वास गर्न सकिन् र पिसावको थैलीमा पिसाव नहुनु, मगज फियो, कलेजो र मृगौलामा रगत जमेको देखिनु, जनकलाल गायब भएको ६ गते राती पौने बाह्र, बाह्र बजेको समयदेखि रानी पोखरीमा लास उत्रेको समय ७ गते दिउँसो १ बजेतिर अन्दाजी १२१३ घण्टामा लास पानीमा उत्रेको देखिएको हुनाले लास पानीमा पाइए तापनि पानीमा डुबेर मरेको होइन, भन्ने डाक्टरहरूको रायमा यो बेञ्च पूर्ण रूपमा सहमत हुन्छ। उपरोक्त कारणहरूले जनकलाल अपहत्या गरी पानीमा डुवी मरेको नदेखिई कर्तव्यबाट निजको ज्यान गई लास रानी पोखरीमा फालेको फाल्न लगाएको देखिन्छ।

- (४) अभियुक्त दोषी हुने गरी कुनै मतियार सरहको सहयोगी अभियुक्तले बयान गरेमा सो कुरालाई अरू स्वतन्त्र प्रमाणद्वारा समर्थन भएमात्र कसूर वारदात एकिन हुन सक्ने। कारण, प्रमाण परिवन्धबाट जसको कर्तव्यबाट मारेको ठहर्छ सो नै अपराधी ठहर्ने।

शंकाको फाइदा अभियुक्त प्यारेलालले पाउँछन् कि भन्नलाई प्यारेलालको धेरै वर्षदेखिको पुरानो नोकरले किन त्यस्तो बयान गर्यो ? कसैको लोभ लालच वा वहकावटमा लागि त्यस्तो बयान गन्यो वा भएको यथार्थ कुरा नै बतायो ? यो कुरा विचारणीय छ। लालबहादुरको उपरोक्त बयानमा कतिसम्म सत्यता छ ? त्यो अरू स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित हुन्छ, हुँदैन ? सो विचार गर्नु अति जरुरी हुन आउँछ। अभियुक्त दोषी हुने गरी कुनै मतियार सरहको सहयोगी अभियुक्तले बयान गरेमा सो कुरालाई अरू स्वतन्त्र प्रमाणद्वारा समर्थन भएमात्र कसूर वारदात एकिन हुन आउँछ भन्ने सर्वमान्य कानूनी सिद्धान्त हो। यसै सिद्धान्तका आधारमा लालबहादुरको बयान कतिसम्म अरू स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित हुन्छ ? विचार गरी हेरौं।

सर्वप्रथम यो कुरा आउँछ कि लालबहादुर प्यारेलालको एक विश्वासी पुरानो महिनावारी रु. ५० रूपैया तलब दिई राखेको नोकर हो। निजले अरूको वहकावटमा लागि यस्तो बनावटी कुराको बयान दिएको हो कि भनै भने सो कुरा कतैबाट प्रमाणित हुन सकेको छैन। न त प्यारेलालले नै लालबहादुरले घुस खाई त्यस्तो भ्रुडा बयान दिएको हो भनी सावित गर्ने कोशिस गर्नुभएको छ। उल्टो प्यारेलालले नै लालबहादुरलाई घुस दिई आफ्नो पक्षमा ल्याउने प्रयास गर्नु भएको छ। लालबहादुर, रामबहादुर र जितबहादुरलाई जनही ३/३ रूपैयाँका दरले घुस कं. तेजबहादुर मार्फत पठाउनु भएको मिसिलबाट देखिएको छ। लालबहादुर, रामबहादुर मेरो नोकर भएका र हामीलाई सरकारी सिधाले नपुगी भाँडा बन्धक राखेका छौं। केही खर्च पाउँ भनी खबर पठाएकोले रु. ९१- दिएको हुँ अरू कारणले होइन भन्ने प्यारेलालको भनाइ छ। तर लालबहादुर, जितबहादुर र रामबहादुर थुनामा रहेको वखतमा नै बन्धकी निखन्ने उपयुक्त बेला थियो। फेरि लालबहादुर, रामबहादुर त प्यारेलालकै नोकर भएकोले बन्धकी रहेको भाँडा निखन् दियो भन्ने सम्झौं। तर जितबहादुर त प्यारेलालको कोही होइन। उसको भाँडाको

बन्धकी निखन्न प्यारेलाललाई के मतलब ? लालबहादुर, रामबहादुर र जितबहादुर सबैको भाँडा बन्धकमा पर्नु र सबैको यसैबेला निखन्ने भन्ने कुरा पनि मिल्दो कुरा भएन । यसबाट यही प्रष्ट हुन्छ कि प्यारेलालले यी तिनै जना अभियुक्तलाई आफ्नो पक्षमा बकाउने कुप्रयास गरेको हो । तर कं. तेजबहादुरको इमान्दारिताबाट यो काम उद्देश्य केही हदसम्म सफल हुन पाएन । यस्तो पूरानो विश्वासी नोकरले प्यारेलाललाई बनाबटी कुराले फसाउनु पर्ने कुनै कारण पनि देखिदैन । फेरि लालबहादुरको बयानलाई ७ जना डाक्टरहरूको बोर्डको रायले समर्थित हुन्छ । डाक्टरहरूको रिपोर्ट छ, लास पानीमा पाइए तापनि पानीमा डुबेर मरेको हैन । जब पानीमा डुबेर मरेको प्रकृति देखिदैन, तब लास लालबहादुरको बयान बमोजिम नै फालिएको हो भनी विश्वास गर्न नपर्ने कुनै पर्याप्त कारण छैन । जनकलाल एक लायक हडाकट्टा देखिएको युवकले प्यारेलाललाई काटी मार्ने नियत भएको भए रेटेर मार्न पर्ने थिएन । १/२ चोटमा नै प्यारेलालको ज्यान जान सक्थ्यो । प्यारेलालको भनाइ बमोजिम प्यारेलालले सेफमा दाम थन्काएको जनकलालले देखेको हुनाले सोही दामको लोभले प्यारेलाललाई काट्न खोजेको हो कि त भनौं भने पनि रेशमलाल ठूलै काँटको व्यापारी देखिएको छ । यस्तो हैसियतदारको छोराको त्यती दाम ने. रु. ७५२५।३४ भा. रु. ७९८८।- (जुन पसल जाँचबाट सेफ कन्तुरमा रहेको देखिएको छ) को लोभमा परी मानिस काटी मार्न सम्भव देखिदैन । यदि प्यारेलालकै भनाइ बमोजिम काटी मार्न नसकेको भएपनि त्यतिकैबाट मानिस रानी पोखरीमा फालिहाल्छ भनी भन्नर कुनै तर्फबाट पनि मिल्ने देखिदैन । प्यारेलालसँगै व्यापारिक कारोबार भएको व्यक्तिले प्यारेलाललाई नै काटी मार्न पनि केही कारण र नियत देखिदैन । अब प्यारेलालको शरीरको घाउहरू विचार गरौं । घाँटी तिर घाउ लागेको जस्तो लागि बिउभिएँ, देब्रे हात छातीदेखि केही माथि घाटीनिर राखी सुतेको बेलामा हातमा घाउ भएको । बायाँ हातबाट हतियार फिर्कादा खुकुरी रहेछ । उठी खुकुरी समाती खोसाखोस भयो भन्ने, कठालो पनि समातेको भन्ने प्यारेलालको भनाइ छ । खुकुरी समाती सकेपछि प्यारेलालको घाँटीमा कसरी आठवटा घाउ पर्न गयो । खुकुरी खोसाखोस हुन थालीसक्यो । आठवटा घाउ हुन्जेलसम्म प्यारेलाल निद्रामा भएको भन्नु पर्योस् । काट्नेले पनि एकै चोटी नकाटी साना साना आठवटा घाउहरू बनाईरहन पर्ने कारण छैन । घाउ लाग्नासाथ बिउभें भनेपछि घाँटीमा आठवटा घाउ लाग्न सक्ने अवस्था नै परेन । त्यसको साथ साथै दाहिने हातमा पनि घाउ देखाईएको छ । दाहिने हातमा घाउ हुनु पनि नमिल्ने कुरा छ । खोसाखोस गर्दा खुकुरी ढोकानिर खस्यो भन्ने प्यारेलालको भनाइ बायाँ हातले खुकुरी समाती खोसाखोस भएको फेरि कठालो पनि समातेको भने पछि दाहिने हातले नै समातेको भयो । यसरी दाहिने हातमा घाउ हुने खण्ड परेको देखिदैन । तर प्यारेलालको घाउ जाँचको केश फारमबाट दाहिने हातमा घाउ देखाएको छ । प्यारेलाल नाङ्गो खुकुरी लिई पुलिस सेन्ट्री बसेको ठाउँमा पुगेको देखिएको छ । कं. दिलबहादुर बुढाथोकीले प्यारेलालले नाङ्गो खुकुरी लिएर हिँडेको देखि नाङ्गो खुकुरी लिई हिँड्न हुन्ने भनी मैले

खुकुरी खोसी सेन्ट्रीमा नै राखेको हुँ भनी भनेको छ । प्यारेलाललाई काटी जनकलाल भागेको भए काटी भाग्ने मानिस समात्ने कोशिस पट्टी नलागी नाङ्गो खुकुरी लिइ गुहार गुहार गरी हिँड्ने काम स्वभाविक देखिँदैन । काट्न लागेको अवस्थामा गुहार माग्नु स्वभाविक कुरा हो । तर काट्ने मानिस भागेपछि भाग्ने मानिस समात्न खोज्नु नै पहिला काम हुन्छ । तर प्रस्तुत केशमा मानिस भरखरै भागेको छ तापनि त्यसपट्टी ध्यान नगर्दै खाली गुहारमा लागिएको छ । काट्ने मानिस कता भाग्यो ? समात्न पर्यो भनी अ. स. ई. हेमप्रसादले प्यारेलालसँग भन्दा अहिले मलाई डाह भएको छ । चिनेकै मानिस हो । त्यो कहाँ जान्छ ? पत्नी हालिन्छ भनी प्यारेलालले भने भनी अ. स. ई. हेमप्रसादले बयान गरेकोवाट प्यारेलालको काटी भाग्ने मानिस तत्काल पक्राउ गर्ने अभिप्राय नभई भाग्ने मानिस पक्राउ गर्न खोज्दा लालबहादुर फेला पर्ला भन्ने डरले भाग्ने मानिस समात्ने पट्टी हटक गरेको देखिन्छ । जनकलाल भागेको भनी जनकलालको स्थान लिन खोज्ने लालबहादुर भागेकोले नै काटी भाग्ने मानिस पक्राउ पट्टी छेका हालेको हो भन्ने कुरालाई उपरोक्त अ. स. ई. हेमप्रसादको बयानवाट पुष्टि मिल्छ । यी सब कुरा अपराध गरेको अवस्थामा प्रकट हुने चिन्हहरू हुन् । किनभने त्यस्तो अपराध भए गरेको छ । त्यस्ता अवस्थामा कुनै पनि मानिसको मानसिक स्थिति ठिक रहन्न यो मनोवैज्ञानिक कुरा हो । घाउ बनाउँदा बेठाममा पनि घाउ बन्न जानु, काटी भाग्ने मानिस पट्टी विचारसम्म पनि नहुनु, आफूलाई घाउ पनि लगाई सोही नाङ्गो खुकुरी हातमा लिई बनावटी प्रकृति देखाउनु, यी सब कुराहरू साधारण अवस्थामा अर्थात् मानसिक स्थिति ठिक भएको अवस्थामा हुने कुरा होइनन् । आफूलाई खुकुरी लागिसकेकोले होस ठेगानमा नभई समात्ने विचारै आएन भन्ने प्यारेलालको भनाइ छ । आफूलाई काट्ने मानिस जसको कठालोसमे त समाती सकेको र बाहिर कुसुले पूर्णप्रसाद पनि गुहारमा आइसकेको छ भने पछि त्यस्तो मानिसलाई समात्न नसक्ने कुनै कारण देखिँदैन । लास रानी पोखरीमा फाली सकेपछि प्यारेलालको पसलमा आई प्यारेलालको ललाबहादुरको लालबहादुरसँग खुकुरीले आफ्नो शरीरमा आफैले घाउ लगाई काट्यो, मार्यो भनी कराउँछु, तँ भागे जस्तो गर्नु भन्ने सल्लाह अनुसार म भागें भन्ने जुन कथन छ, त्यस कुरालाई यी माथिका कुराहरूले गहिरो तरिकाले समर्थन गरेको देखिन्छ । खुकुरी हेर्दा पनि चलन व्यवहारमा नआएको बिल्कुल नयाँ खुकुरी छ । फेरी जनकलाल खुकुरी भिरी हिँड्ने किसिमको मानिस हो भन्ने कुरा कतैवाट देखिँदैन । अर्को मुख्य प्रमाण लाग्ने कुरा प्यारेलालको पसलवाट बरामत भएको ३ गजको स्वदेशी कपडा छ । मर्ने जनकलालको मुखमा कपडा कोची राखेको रहेछ भन्ने लालबहादुरको भनाइ छ । कपडामा रातो रातो दाग हुनुको साथै चिउराको टुक्राहरू पनि देखिएको छ । प्यारेलाल तर्फको भनाइमा यो कपडा २/३ महिना अघि प्यारेलालको छोरा भय्याडवाट लडी विरामी हुँदा अस्पताल लैजाँदा छोरालाई बेने काममा प्रयोग भएको हो र त्यसै बेला छोराले वान्ता गरेको दाग हो भन्ने जिकिर छ । त्यति लामो समयसम्म ग्राहकहरू आउने जाने पसलमा यस्तो कपडा रही रहन सक्छ भन्ने

अनप्रतितको कुरा हो ।

यी सब कारणहरूले गर्दा प्यारेलालको पसलबाट जनकलाल भागेको नभई लालबहादुर नै जनकलाल बनी भागेको रहेछ भन्ने कुरा सिद्ध हुन आएको छ । प्यारेलालले नै त्यस्तो जघन्य अपराध गरी कसूर छिपाउन त्यस्तो रचना गरेको प्रष्ट देखिएको छ । उपरोक्त कारण प्रमाण परिवन्दबाट प्यारेलालकै कर्तव्यबाट जनकलालको ज्यान मरेको ठहर्नाले तपसिलमा लेखिएको विषयमा तपसिलमा लेखिए बमोजिम गर्ने गरी अरू विशेष अदालतको फैसलामा लेखिएको बुँदा प्रमाणबाटसमेत इन्साफ उक्त विशेष अदालतको मनासिब ठहर्छ ।

- (५) लासजाँच गराउँदा ज्यान सम्बन्धका ३ नम्बर बमोजिम रीत पुऱ्याई खुलाउनु पर्ने कुराहरू खुलाई लास जाँच नगरेको देखिएमा ज्यान सम्बन्धीका ४६ नं. बमोजिम हदैसम्मको दण्ड जरिवाना हुने ।

देहायका मानिस के रानी पोखरीमा मौकाको लासजाँच गराउँदा ज्यान सम्बन्धीका ३ नम्बर बमोजिम रीत पुऱ्याई खुलाउनु पर्ने कुराहरू खुलाई लासजाँच गरेको नदेखिँदा ज्यान सम्बन्धीका ४६ नं. बमोजिम विशेष अदालतका ०१४।४।१९६।६ का फैसलाले देहाय बमोजिम गर्ने गरेको जरिवानाले नपुग्ने भई उक्त ऐन बमोजिम हदैसम्मको देहाय बमोजिका दरले जरिवाना हुन्छ ।

- (६) लासजाँच गर्दा डाक्टरहरूले लासजाँच गर्न ल्याएको समय र लासजाँच भएको समय लेख्नु पर्ने । मृत्युको कारण पत्ता लाग्न गाह्रो भएमा पेटमा पाईएका पदार्थहरू रासयनिक जाँचको निमित्त बचाएर राख्नु पर्ने । प्रचलित कानून र मेडिकल जुरिसप्रुडेन्समा देखाउनु खुलाउनु पर्ने कुरा विवरण सहित खुलाई जाँच गर्नु पर्ने ।

प्रस्तुत केसमा डाक्टरहरूबाट भएको लासजाँचमा जो जति कुराहरू खोल्नु खुलाउनु पर्ने थियो यथार्थ खुलेको देखिएन । लासजाँच गर्न ल्याएको समय र लासजाँच भएको समय लेख्नु पर्ने साथै मृत्युको कारण पत्ता लाग्न गाह्रो भई शंका उत्पन्न भएमा लासजाँच गर्दा पेटमा पाईएको पदार्थहरू रासयनिक जाँचको निमित्त बचाएर राख्नु पर्छ भन्ने मेडिकल जुरिसप्रुडेन्सका किताबहरूमा लेखिएको देखिन्छ । आइन्दा हुने लासजाँचमा मर्नेको कुन किसिमबाट मृत्यु भएको छ, त्यसको सिलसिलामा प्रचलित कानून र मेडिकल जुरिसप्रुडेन्सका किताबहरूबाट के कति कुरा देखाउनु खुलाउनु पर्छ ? त्यसको ख्याल राखी देखिएसम्मको विवरण खुलाई जाँच गर्नु भनी डाक्टरहरूलाई सूचना दिन स्वास्थ्य मन्त्रालयलाई लेखी पठाइदिनु ।

- (७) लासजाँच मौका तहकिकात गर्दा प्रचलित कानूनको आधारमा रही ज्यान सम्बन्धीका ३ नं. बमोजिम खुलाउनुपर्ने कुराहरू खुलाई, पाएसम्म सरजमिनका धेरै मानिसहरू राखी मौका तहकिकात लासजाँच गर्नुपर्ने ।

प्रस्तुत केसमा भएको मौका तहकिकात लासजाँचमा ज्यान सम्बन्धीका ३ नं. को

रीत पुर्याई पुलिसबाट खुलाउनुपर्ने कुराहरू खुलाई कारवाई गरेको नदेखिएकोले आयन्दा पर्न आउने यस किसिमका मृत्युका लासजाँच मौका तहकिकात गर्दा प्रचलित कानूनको आधारमा रही ज्यान सम्बन्धीका ३ नं. बमोजिम खुलाउनु पर्ने कुराहरू खुलाई पाएसम्म सरजमीनका धेरै मानिसहरू राखी मौका तहकिकात लासजाँच गर्नु भनी पुलिसहरूलाई सूचना दिन गृह मन्त्रालयलाई लेखी पठाइ दिनु ।

२. रामधारी सहनीको जाहेरीले वादी श्री ५ को सरकार विरुद्ध रेसमी मलाहिनीसमेत (ने.का.प.२०३५, अंक १, नि.नं.१२११, मुद्दा: ज्यान ।)

घर पछाडि लुकाइराखेको रगत लागेको बसिल्ला फेला परेको भन्ने हकमा रगत कहिले लागेको र के को रगत हो सो कुराको जाँचसमेत भएको देखिँदैन, यस स्थितिमा प्रहरीका समक्ष गरेको बयानको आधारमा मात्र कसूरदार ठहराउन न्यायोचित नपर्ने ।

३. केशवप्रसाद धिमिरे विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प.२०३६, अंक १, नि.नं.१२५५, पृष्ठ पृ १०८, मुद्दा: चेक कीर्ते गरी रूपैयाँ भिक्री खायो भन्ने ।)

विशेषज्ञ भनीएको व्यक्ति यथार्थमा हस्ताक्षर विशेषज्ञ हो वा होइन भन्नेमम पनि अदालतबाट यकिन गरिएको वा निजलाई अदालतमा साक्षीसरह उपस्थित गराई बुझिएको वा निजसँग जिरह गर्ने प्रतिवादीलाई मौका दिएको देखिन्छ । यस स्थितिमा उक्त रायलाई प्रमाण लिनु प्रमाण ऐन, ०३१ को दफा २३ को उपदफा (७) को प्रतिकूल सम्भनुपर्ने हुन्छ । कानून बमोजिम ग्रहण गर्न नहुने प्रमाण ग्रहण गरी सो प्रमाणलाई आफ्नो ठहरको आधार बनाई फैसला गरेकोले प्रमाण ऐन, ०३१ को दफा ५४ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले सो फैसला बदर हुने ।

४. विष्णुबहादुर राई विरुद्ध इन्द्रबहादुरको प्रतिवेदनले वादी श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४६, अंक ११, नि.नं.२००१, पृष्ठ ११५८, मुद्दा: भष्ट्राचार ।)

विशेषज्ञको रायलाई तर्कसंगत रूपमा खण्डन नभएसम्म मान्न पर्ने ।

५. बुद्ध कुमार महर्जनको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध कृष्णहरी खत्रीसमेत (ने.का.प. २०५६, अंक २, नि.नं. ६६७४, पृष्ठ ६६७४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

जाहेरवालाले आफ्ना जाहेरी दरखास्तमा कृष्णहरी खत्री उपर शंकासम्म व्यक्त गर्न नसकेको र अदालतमा आई वकपत्र गर्दा श्रृतानुश्रृत प्रमाणको आधारमा कृष्णहरी खत्री उपर शंकासम्म व्यक्त गरेको पाइन्छ । सर्जमीनका व्यक्तिहरू र प्रहरीमा ठाडो कागज गर्ने रत्नमाया महर्जनसमेतले अदालतमा बयान गर्दा मृतक सन्तमायासँग सुरेन्द्र महर्जन मात्र साथै गएको भन्ने लेखाई दिएकोसमेत देखिन आएका कृष्णहरी खत्री वारदातमा संलग्न भएको भने सहअभियुक्तको पोल अन्य कुनै तथ्ययुक्त र स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट पुष्टि हुन आएको कुटोमा पाइएको रौं विधि विज्ञान प्रयोगशालामा परीक्षण हुँदा कृष्णहरी खत्रीको रौंसँग मिल्न सक्ने भन्ने विशेषज्ञको राय भएतापति रौं परीक्षण विशेषज्ञ जीवन प्रसाद रिजालले अदालतमा गरेको वकपत्रको स.ज. १२ मा रौंमा फरक देखिएकोमा

किटान साथ फरक छ भन्ने सकिन्छ तर समानता भने किटानी गर्न नसकिने भनी वकपत्र गरेको देखिँदा मिसिल संलग्न कुनै पनि प्रमाणबाट सहअभियुक्तको पोल समर्थित नरहेको अवस्थामा विशेषज्ञको रायलाई मात्र आधार लिई प्रतिवादीले आरोपित कसूर गरेको ठहर गर्न नमिल्ने ।

टाउकोको आघातका कारण मृत्यु भएको (Cause of Death is head injury) भन्ने पोष्टमार्टम प्रतिवेदनसमेतबाट करणी पश्चात् सन्तमायाले लगाएको गहना लुट्न लाग्दा सन्तमाया कराई गाउँमा भनी दिन्छु भनेकोले सोही डरले माटो खन्ना लगेको कुटोले मृतकको टाउकोमा प्रहार गरेको भन्ने प्रतिवादीको सावित बयान समर्थित हुन आउँछ । प्र. सुरेन्द्र महर्जनले प्रहरी समक्ष गरेको बयान शारीरिक यातना दिई गराएको भनी जिकिर लिएको भएतापनि घा, खत, वा शारीरिक जाँचको निवेदन लगायतका कुनै प्रमाण पेश गर्न सकेको पाइएन । प्रतिवादीको अदालत समक्ष गरेको बयानमा कसूरमा इन्कारी रहेको देखिएता पनि अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट त्यस्तो इन्कारी पुष्टि हुन नसक्दा निजले अपराध गरेको होइन भनी मान्न मिल्ने अवस्था नदेखिने ।

६. भिमकला वलाल विरुद्ध खड्ग सिं वलालको जाहेरीले श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०६०, अंक ५, नि.नं. ७२२५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

लास जांच मुचुल्कामा घाटीमा कपडाको रस्सी बाँधिएको उल्लेख भएको र सब परीक्षण प्रतिवेदनमा डाक्टरको रायमा घाटी कसी (Strangulation) मारिएको भन्ने उल्लेख हुँदा पुनरावेदिका बाहेक अरु कुनै व्यक्तिले नवजात शिशुको घाँटी कसी मारनुपर्ने स्थिति प्रमाण परिवन्धबाट देखिन नआएकोसमेत हुँदा पुनरावेदिका प्रतिवादी भीमकला वलाललाई अभियोग दावीको कसूरदार ठहराई मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धीको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैद गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत वुटवलको इन्साफ मनासिव ठहर्ने ।

प्रतिवादी भीमकला वलाल वर्ष २२ की देखिएकी उमेर र अवस्थाले गर्दा परपुरुषको गर्भ रहन गएको र मौकैमा गर्भपतन गर्न गराउन नसकी महीना पुगेको जातक जन्मेको र लोकलज्जाबाट बच्न ठहरे बमोजिमको अपराध गरेको देखिएतापनि सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय अपराध अनुसारको सजाय नहुने भई चर्को पर्ने देखिएको र पुनरावेदन अदालत र शुरु अदालतले ७ वर्ष कैद सजाय गर्ने गरी राय लगाएको भएतापनि ४ वर्ष कैद सजाय गरेबाट एकातिर फौजदारी न्यायको मकसद पूरा हुने र अर्को तर्फ विवशतावस् कलिलो उमेरको मानवीय कमजोरीका कारणले सामाजिक लाजगालको स्वभाविक विवशताबाट हुन गएको अपराधको सजायबाट शेष जीवन व्यतित गर्न निज प्रतिवादी भीमकलाले त्राण पाउने देखिएकोले अ.वं. १८८ नं. बमोजिम निजलाई कैद वर्ष ४ (चार) मात्रको सजाय हुने ।

७. शिवनारायण साह कलवारको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध मालतीदेवी कलवार (ने.का.प. २०६४, अंक १२, नि.नं. ७९०८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

Viscera को रिपोर्टसमेत लिई सम्बन्धित चिकित्सकद्वारा मृत्युको कारण पहिचान गरिएको विषयलाई शव परीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको प्रारम्भिक विवरणात्मक प्रस्तुतिले अन्यथा गर्न सक्ने अवस्था नहुने ।

शव परीक्षण प्रतिवेदन (Autopsy Report) स्वयं पूर्ण नरहेको र निष्कर्षमा पुग्नका लागि Viscera परीक्षण अनिवार्य रहेको कुरा मिसिल संलग्न Autopsy Report को अध्ययनबाट देखिन्छ । त्यस्तो अपूर्ण Autopsy Report मा रहेका केही विवरणहरूलाई नै मृत्युको कारणका रूपमा लिन मिल्ने अवस्था हुँदैन र यस्ता नितान्त प्राविधिक विषयमा मनोगत रूपमा भन्दा विशेषज्ञको रायका आधारमा निष्कर्षमा पुग्न पर्ने ।

साक्षीका शंकास्पद कथन र अपुष्ट परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई आधार मानेर कसैलाई दोषी ठहर गर्न मिल्दैन, त्यसो गर्नु कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त विपरीत हुन जाने ।

मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनुपर्छ, अर्थात् देख्न, सुन्न वा कुनै इन्द्रियको सहायताले थाहा पाउन सकिने कुनै कुरालाई प्रमाणमा दिन खोजिएको भए, सो कुरा प्रत्यक्ष देख्ने, सुन्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस सम्बन्धमा मौखिक प्रमाण दिएको हुनुपर्छ भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७(२) को प्राबधानका आधारमा पनि त्यस्ता अस्पष्ट र अनिश्चयात्मक कथनलाई कसूरदार ठहर्‍याउने आधार बनाउन नमिल्ने ।

परिस्थितिजन्य प्रमाण जहिले पनि प्रत्यक्ष हुनुपर्छ, अनुमानबाट समर्थित हुने विषय होइन । के कस्तो परिस्थितिजन्य प्रमाण हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा खुलाउनु पर्छ, घटनासँग सम्बन्धित विभिन्न कडीहरू मालाकार रूपमा एक अर्कोसँग जोडिएको र त्यसबाट परिणामको स्वाभाविक निष्कर्ष आउनु पर्ने ।

शव परीक्षण गर्ने विशेषज्ञले मृत्युको कारणमा Asphyxia due to hanging भन्ने राय दिएको अवस्थामा मृतक भुण्डी मरेको भन्ने परिस्थिति बाहेक अन्य स्थितिको कल्पना गरी कुनै प्रत्यक्ष र अकाट्य प्रमाणको अभावमा दोषी ठहर गर्न प्रमाण सम्बन्धी कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त प्रतिकूल हुन जाने ।

८. विष्णुकुमारी दर्जीको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध मिनबहादुर दर्जी (ने.का.प. २०६५, अंक २, नि.नं. ७९२८, पृष्ठ १५८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

मानिसको मृत्युको सम्बन्धमा सो सम्बन्धी विषयगत विशेषज्ञता हासिल गरेका विशेषज्ञहरूद्वारा गरिएको परीक्षण र त्यसका आधारमा प्रस्तुत गरिएको रायको प्रामाणिक महत्व रहने ।

सामान्य कुटपिटको विषयलाई मनसायसहितको आपराधिक कार्यको संज्ञा दिन नमिल्ने ।

ज्यान सम्बन्धीको १३(३) नं. बमोजिमको सजायको माग दावी लिने वादी पक्षले प्रतिवादीबाट ज्यान मार्ने नियतका साथ त्यस्तो आपराधिक कार्य गरेको हो भन्नेज पुष्टि गर्न सक्नुपर्ने ।

केवल जाहेरी दरखास्त र जाहेरवालाको भनाइलाई मात्र आधार बनाएर कर्तव्य ज्यान जस्तो गम्भीर मुद्दामा निष्कर्षमा पुग्न नहुने ।

अनुमान, आशंका र सम्भावना जस्ता मनोगत आधारमा कुनै पनि अपराधिक कार्यमा मनसाय तत्वको विद्यमानता छ नै भनी निष्कर्ष निकाल्नु न्यायोचित नहुने, मनसाय तत्वको विद्यमानता प्रमाणहरुबाट नै देखिनु पर्ने र त्यस्तो प्रमाण जुटाउने दायित्व वादी पक्षले नै वहन गर्नुपर्ने ।

९. रामबहादुर बस्नेत विरुद्ध रामबहादुरको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६५, अंक ७, नि.नं. ७९८५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

पुनरावेदन गर्न पाउने विषय कानूनी हक भएकाले यसलाई सारवान हक कै रुपमा लिइनु पर्ने ।

मातहत अदालतले जन्मकैदको सजाय ठहर गरेका मुद्दाहरुमा यस अदालतले आफ्नो सुपरीवेक्षकीय अधिकार अन्तर्गत साधकको रोहबाट हेर्ने कुरा र पुनरावेदकीय अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत पुनरावेदन सुन्ने विषय पृथक-पृथक हुँदा जन्मकैद सजायको अन्तिम अनुमोदन यस अदालतबाट हुनै पर्ने बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्थाका कारण त्यस्तो सजाय भएका मुद्दाहरुमा पक्षको पुनरावेदन नपरे पनि सम्बन्धित अदालतले साधक जाहेर गर्नुपर्ने ।

मिसिल संलग्न प्रमाण वा वस्तुस्थितसँग मेल नखाने विशेषज्ञको राय प्रमाणमा लिन नमिल्ने ।

मिसिल संलग्न प्रमाणलाई नजरअन्दाज गरी न्यायकर्ताले विशेषज्ञको रायलाई बाध्यात्मक रुपमा स्वीकार गर्ने पदछ भनी न्यायकर्ताको विवेकलाई बन्धक बनाउन नमिल्ने ।

प्राविधिक कुरामा सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञको विज्ञतालाई सहजै इन्कार गरिदैन । तर विशेषज्ञको राय मिसिल संलग्न वस्तुस्थिति एवं सबुद प्रमाणसँग मेल नखाने र वारदातबाट स्थापित तथ्यभन्दा ज्यादै नै पृथक भई शंकास्पद देखिन्छ भने त्यसलाई अस्वीकार गर्न सकिने ।

भैरहेको कानूनी प्रावधानको उपेक्षा गरी वा गलत अर्थ लगाइ विशेषज्ञको रायलाई प्रमाणमा लिइनु पर्ने भन्ने जिकिर ग्रहणयोग्य नदेखिने ।

अपराध गरिसकेपछि अपराधबोध गरी अनुसन्धान र अदालतमा सत्य तथ्य कुरा राखी न्याययिक प्रक्रियालाई सघाउनु पर्नेमा उल्टै पटकपटक भ्रमात्मक कुरा गरी न्याययिक प्रक्रियालाई नै गुमराहमा पार्ने प्रयास गरेको देखिँदा त्यस्तो व्यक्तिप्रति सहानुभूति राखी ठहर भएको संजाय घटाउनु पर्ने अवस्था नदेखिने ।

१०. नेपाल सरकार विरुद्ध मगरे खाँसमेत (ने.का.प. २०७७, अंक १०, नि.नं. ८२४३, पृष्ठ १६६७ मुद्दा: लागू औषध (ब्राउन सुगर))

फौजदारी अपराधमा व्यक्तिका विरुद्ध ठोस र शंकारहीत प्रमाण संकलन हुनुपर्छ, तब मात्र

राज्यले अभियोग लगाउन, मुद्दा चलाउन सक्छ । यदि बिना प्रमाण राज्यले कसैलाई फौजदारी अपराधको अभियोग लगाउँछ र त्यसको फलस्वरूप अभियुक्तले सफाई पाउँछ भने त्यस्तोमा महान्यायाधिवक्ताले पुनरावेदन गरी अभियुक्तलाई हैरानी गर्न नहुने ।

अपराध जतिसुकै गम्भीर, शंका जतिसुकै बलियो, चरित्र र चालचलन जतिसुकै खराब, गतिविधि जस्तोसुकै शंकास्पद भएपनि यस्ता कुराहरूले प्रमाणको ठाउँ लिन नसक्ने ।

कुनै व्यक्तिले लागू औषधको कारोवार गर्ने व्यक्तिलाई चिन्दैमा, कारोवार गर्ने व्यक्तिसँग आवजावत, उठबस गरी मित्रता कायम गर्दैमा त्यस्तो व्यक्ति पनि दोषी हुँदैन । त्यस्तो व्यक्तिका विरुद्ध ठोस सबूद प्रमाण भए मात्र मुद्दा चल्न सक्ने ।

फौजदारी अपराधमा अपराध भएको भन्ने तथ्य अर्थात् Corpus Delict पहिला वादीले प्रमाणित गरी त्यसपछि मात्र अभियोग लगाएको व्यक्तिले नै त्यस्तो अपराध गरेको भनी प्रमाणित गर्नुपर्ने ।

लागू औषधको Manace लाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले विधायिकाले आफूमा भएको विधायिकी अधिकार प्रयोग गरी समाजको बृहत्तर हितलाई ध्यानमा राखी बनाएको कानूनलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।

११. अक्षेवर अहिरको मु.स गर्ने बुद्ध अहिरसमेत विरुद्ध कुल्लुर अहिर भन्ने, जंगबहादुर अहिर (ने.का.प. २०६६, अंक १०, नि.नं. ८२५०, पृष्ठ १७२७, मुद्दा: अंश नामसारी ।)

पक्षले माग गर्दैमा डी.एन.ए.परीक्षण गराउने आदेश दिन अदालत बाध्य हुँदैन । यो परीक्षण माग गर्ने पक्षको भनाइ प्रतिकूल राय आयो भने पनि उसले दण्ड जरिवानासमेतका कुनै दायित्व व्यहोर्न नपर्ने हुनाले नाता होइन भन्ने पक्षले मनोविनोद गर्न वा कसैप्रतिको इवी साधन वा महिलाको मानमर्दन गर्न वा सामाजिक तथा पारिवारिक संरचना खलबल्याउनका लागि डी.एन.ए.परीक्षण गर्ने आदेश सहायक नहोस् भन्ने कुरामा अदालत सधैँ सर्तक रहनु पर्ने ।

प्रमाणहरूको सुंखलामा एउटा प्रमाण डी.एन.ए.परीक्षण पनि हुन सक्छ । तर अन्य प्रमाणहरूकै आधारमा पितृत्वको विषय यकीन गर्न सकिन्छ, भने यो परीक्षण गराउन पर्ने बाध्यता अदालतलाई नहुन पनि सक्ने ।

१२. विनय मानन्धर विरुद्ध मुकुन्ददास श्रेष्ठको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७, अंक २, नि.नं. ८३११, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

मृतकको लाश र त्यसमा विशेषज्ञले गर्ने अध्ययनले मृत्युको कारणका बारेमा धारणा बनाउन अदालतलाई सहयोग गर्दछ । यस अर्थमा विशेषज्ञको रायले पनि बलियो प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न सक्दछ भन्ने सन्दर्भ नै चिकित्सकीय प्रमाण (Medico-Evidence) को मूल मर्म हुने ।

बिनाआधार विशेषज्ञले दिएको प्रतिवेदनलाई अन्यथा गर्दा वास्तविक न्याय प्रदान गर्ने

उद्देश्यबाट दिशाभ्रमित हुने अवस्था उत्पन्नक हुन जाने अवस्थाप्रति अदालत सजग हुनुपर्छ । अपराधलाई प्रमाणित गर्ने कडीको रूपमा रहने अनुसन्धानको क्रममा संकलित प्रमाणका रूपमा अभिन्न अङ्ग मानिने प्रतिवेदनलाई अस्वीकार गर्न अदालतलाई त्यति नै स्पष्ट आधार र कारणको आवश्यकता पर्दछ । यसमा वस्तुनिष्ठ व्याख्यान गरी अस्वीकार गर्नुपर्ने वैज्ञानिक आधारसमेतको स्पष्ट उल्लेखन गरी विमति राखी खण्डन गर्न सक्नु पर्दछ, र यो खण्डन चिकित्सा विधिशास्त्र (Medical Jurisprudence) का सर्वमान्य सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्ने ।

विशेषज्ञले दिएको प्रतिवेदन शंकास्पद, द्विविधायुक्त वा अस्पष्ट नभई फटिक भैं स्वच्छ (Crystal Clear) र अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले समर्थित गर्दछ, भने त्यस अवस्थामा अदालत स्वयंले तर्क वितर्क गरी शंका उपशंका उठाउनुसमेत न्यायोचित नहुने ।

विशेषज्ञको राय प्रतिवेदन यो यति करणबाट शंकास्पद वा विरोधाभाषयुक्त छ, भनी इजलाससमक्ष प्रष्टयाउनु पर्ने सम्बन्धित पक्षको दायित्व हुने हुँदा यस्तो दायित्वलाई शंकारहित तवरबाट पुष्टि गर्नुपर्ने ।

१३. डिलबहादुर सुनारको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध मनकुमारी नेपाली (ने.का.प. २०६७, अंक १२, नि.नं. ८७२६, पृष्ठ १९६५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

अभियोगमा कर्तव्य ज्यान जस्तो गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी कसूरमा वैज्ञानिक परीक्षणले स्थापित गरेको तथ्यभन्दा बाहिर गएर मौखिक कथनका भरमा कसैलाई दोषी किटान गर्न नमिल्ने ।

कसैले कसैलाई हत्या गरेको भनीएको अवस्थामा हत्या भएको भनीएका व्यक्तिको शव नै सबैभन्दा ठूलो प्रमाणका रूपमा रहन्छ । शव फेला परेको अवस्थामा मृत्यु अधि (Ante mortem) र मृत्यु पछि (Post Mortem) का घाउ चोटहरू र अवस्थासमेतको परीक्षण गर्न सकिने र त्यसले मृतकको मृत्युको कारणका बारेमा यथार्थ जानकारी प्राप्त हुने अवस्था रहन्छ । शव फेला पर्न नसकेको अवस्थामा हत्याको अभियोग लागेका व्यक्तिले के कसरी र कहिले हत्या गरेको हो भन्ने तथ्य अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि गर्ने दायित्व वादी पक्षले वहन गर्नुपर्ने ।

कुनै व्यक्ति विशेषको अप्रमाणित कथनलाई नै सर्वोत्तम प्रमाण मानेर अनुसन्धान कार्यलाई त्यत्तिमै सीमित राख्ने हो भने सत्य कहिल्यै उदघाटित नहुने अवस्थाको सिर्जना हुन जाने ।

सुनी थाहा पाएको भन्ने जस्ता अत्यन्त कमजोर प्रमाणलाई आधार बनाएर अन्य प्रमाणको खोजी नगर्ने हो भने अनुसन्धानको कुनै अर्थ रहँदैन र त्यसले अपराध र अपराधीका बारेमा सत्य तथ्यको खुलासा गर्न पनि नसकिने ।

कसैलाई दोषी ठहर्‍याउन वयान लगायतका मौखिक प्रमाणबाहेकका अन्य स्वतन्त्र प्रमाणहरूको शृंखला जोडिनु पर्दछ, र प्रमाणहरूको मालाकार कडीबाट त्यस्तो वयान व्यहोरा समर्थित नहुँदासम्म सावित्री वयानले कुनै प्रामाणिक महत्व राख्दैन भन्ने कुरालाई

अनुसन्धान र अभियोजन पक्षले बुझ्नु जरुरी हुने ।

कुनै व्यक्ति हराएकै आधारमा निजको हत्या भएको निष्कर्ष निकाल्दा भोलि त्यो व्यक्ति जीवितै समाजमा फर्केर आयो भने समस्त न्याय नै कलंकित हुन पुग्दछ । नौ जना अपराधी छुटे पनि एकजना निरपराधी पनि सजायको भागी नहोस् तथा शंकाको लाभ अभियुक्तले पाउँछ भन्ने मान्यताको अनुयायी कानूनी प्रणालीमा शवको प्रत्यक्षीकरण बिना कर्तव्य ज्यानको अभियोगमा कसैलाई सजाय गर्दा अत्यन्त सतर्कता अपनाउन पर्ने ।

पानीमा बगाइएको र आगोले उठाइएको जस्ता विषम परिस्थितिमा लास फेला नपर्ने पनि सक्दछन् । लाशको अवशेषसमेत लोप गराउने अभियुक्तको भगीरथ प्रयत्न पनि हुन सक्दछ । तर यस्ता क्रियाकलाप भएको वादीले पुष्टि गर्न सक्नुपर्ने ।

सावित्रीमा अभिव्यक्त तथ्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुन त आवश्यक छ नै, ती स्वाभाविक र मानव आचरण अनुकूल पनि देखिनु पर्ने ।

१४. बमबहादुर बस्नेतसमेत विरुद्ध गंगाबहादुर कार्कीको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७०, अंक ७, नि.नं. ९०२२, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

अपराधका सम्बन्धमा खडा भएका मुचुल्काहरूमा प्रामाणिक शक्ति हुन्छ । तिनमा व्यक्त तथ्यले अपराधको वस्तुस्थिति बताउँछन् । व्यक्तिले भूठो बोल्न सक्दछ तर वस्तुस्थितियुक्त तथ्यले कहिल्यै भूठो बोल्दैन ।

फोटो, भिडियो, अडियो, सीडी आदि डिजिटल सामग्री लिखत हुन् । यिनको प्रामाणिक मूल्यलाई अस्वीकार गर्नु न्यायसङ्गत हुँदैन । तथ्यका प्रत्येक गवाह प्रमाण हुन् । मुद्दाका कुनै पक्षबाट फोटो, भिडियो, अडियो, सीडी आदि डिजिटल प्रति प्रमाणका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् र अर्को पक्षबाट तिनमा इन्कारी जनाइदैन भने लिखित प्रमाणका रूपमा यी ग्राह्य हुन्छन् । यस्ता प्रमाणका विषयमा विवाद उठेमा तिनको सत्यता परीक्षणको विषय बन्दछ । अन्यथा लिखित प्रमाणका आधुनिक स्वरूपलाई सतर्कता साथ ग्रहण गर्दै जानुपर्ने ।

जीवनप्रति जीजिविषा राख्ने र युवतीले सहजै आत्महत्या गर्ने निर्णय लिन कुनै अपरिहार्य कारण हुनै पर्छ । आत्महत्या गर्न मानिसले तत्काल पनि निर्णय लिन सक्दछ । आत्महत्या गर्न एक्कासी मन परिवर्तन भई अठोट गरिन पनि सक्दछ । तर यसका पछाडि भरपर्दो कारण भने हुनै पर्ने ।

आत्महत्या गर्ने व्यक्तिले आफ्नो निर्णय बिना व्यवधान कार्यान्वयन होस् र त्यसमा आफूलाई सफलता मिलोस् भन्ने ध्येय राखेको हुन्छ । यसकारण उसले आफ्नो निर्णय कार्यान्वयन गर्न भरपर्दो र सुरक्षित स्थानको चयन गर्ने ।

दुई विपरीत खालका अभिव्यक्ति मिसिल सामेल रहेकोमा अदालतले स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुने कथनलाई प्रमाणमा लिनुपर्ने हुन्छ । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको साबित्री र अदालत समक्षको इन्कारीमध्ये कुनलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्ने भन्ने सन्दर्भमा कुन

कथन अन्य प्रमाणबाट समर्थित हुन्छ भन्ने कुरा नै अदालतले निष्कर्ष निकाल्ने आधार हो । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष व्यक्त गरेका कुरा प्रमाण शून्य हुने होइनन् । न त प्रतिवादीहरूको अदालतसमक्षको इन्कारी नै अकाट्य प्रमाण मानिने हो । अदालतसमक्ष इन्कारी गर्दा अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष के कुन कारण र कसरी साबित बनाइयो भन्ने कुराका हकमा व्यक्त गरेको कुरामा अदालतले ध्यान दिनुपर्ने ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२) ले व्यवस्था गरेका भय, त्रास, प्रलोभनसमेतका अवस्था देखिएमा अभियुक्तको अदालतबाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण नलाग्ने हुन्छ । अभियुक्तले अधिकार प्राप्त अधिकारीसमक्ष कुनै कुरा व्यक्त गर्दाको अवस्थाको सचेतता, यातना, धम्की र प्रलोभन दिएको थिएन भन्ने प्रत्याभूति प्रमाणित गर्नुपर्दछ । तर, यी अवस्थाको जिकीर र आधार भने मिसिलबाट देखिनुपर्ने ।

मुद्दाको एक पक्ष सरकारको प्रतिनिधि अनुसन्धान अधिकारीले आफ्नो विपक्षलाई कब्जामा राखी व्यक्त गराइएका अभिव्यक्तिलाई अदालतले सहजै विश्वास गरी प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न नहुने भन्ने नै प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२) को आशय भएकाले उक्त दफाको परिपालनकै सन्दर्भमा म्याद थपका लागि अदालतमा पेश गरिँदा अभियुक्तलाई सशरीर न्यायाधीशसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने, त्यस बेलासम्म खडा भएका लिखतमा अदालतले छाप लगाई दिने र अभियुक्तसँग सोधपूछ गर्दा आवश्यकता महसुस गरिएमा तत्कालै घाउ जाँच वा स्वास्थ्य परीक्षण गराउन अस्पताल पठाइने कार्यविधि सुनिश्चित छ । अदालतबाहेक अन्यत्र अभियुक्तले व्यक्त गरेका कुरा प्रमाणमा ग्रहण गर्दा शतकता अपनाउनु पर्ने ।

अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले पुष्टि गरेको अवस्था र अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको आफ्नो कथन ईच्छाविरुद्धको हो भनी लिएको जिकीरलाई विश्वास गर्न सकिने आधार नदेखाइएको अवस्थामा सो कथन प्रमाण शून्य हुन्छ भन्न नसकिने ।

निःसन्देह फौजदारी मुद्दामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ ले प्रमाणको भार वादीमा रहने कुरा हो । प्रतिवादीहरूलाई आफूविरुद्धको कारवाहीमा चुपचाप बस्ने हक अवश्य छ । तर, चुप नबसी आफ्नो सफाइमा तथ्य व्यक्त गर्ने व्यक्तिका दायित्व पनि सोही प्रमाण ऐनको दफा २७(१) द्वारा अभिनीश्चित् छन् । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको कथनलाई इन्कार गरिएको अवस्थामा त्यसका आधार र कारण पनि व्यक्त गर्नु पर्दैन भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ को मनशाय होइन ।

साक्षीको योग्यता अदालतबाट निजलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न सक्ने र सोको युक्तियुक्त जवाफ दिन सक्ने हुनुपर्दछ । यस कानूनी व्यवस्थाको प्रयोजनार्थ आफूबाट के कुरा जान्न खोजिएको हो सो बुझ्न सक्ने हुनुको साथै निजले सो सोधिएको प्रश्नलाई समुचित ढङ्गले सम्बोधन गरेको छ भन्ने न्यायाधीशलाई लागेमा त्यस्तो साक्षीको बकपत्रलाई प्रमाणमा लिन हुन्छ । योग्य साक्षी हुन कुनै उमेरको छेकवार प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८ ले लगाएको छैन । कम उमेरका नाबालिगसमेत निजलाई गरिएको प्रश्नले के मागेको छ

बुझ्नको हुनु र त्यस प्रश्नको जिज्ञासालाई समुचितरूपमा समाधान गर्नसक्ने क्षमता हुनु नै योग्य साक्षी हुन पर्याप्त हुने ।

उत्तर सकारात्मक वा नकारात्मक जे जस्तो होस् त्यसले प्रश्नका माध्यमबाट अदालतले जान्न चाहेको तथ्य नाबालिगसमेतबाट सहज रूपमा प्रकट हुनु नै त्यस उत्तरको युक्तियुक्तताको परिचय हो । कुनै नाबालिकाको कथन प्रमाणमा लिने वा नलिने भन्ने सन्दर्भमा यकीन गर्नु पर्दा निजलाई सोधिएका सम्पूर्ण प्रश्नहरू र तिनको उत्तरको अध्ययन गरिनु पर्ने ।

कुनै पनि प्रमाणले पुष्टि नगर्ने विशेषज्ञको राय विचारयोग्य हुँदैन । विशेषज्ञको राय अदालतको सन्तुष्टिका लागि हो । मिसिल संलग्न प्रत्यक्षदर्शीको कथन, लासका फोटोहरू, घटनास्थल मुचुल्का तथा स्वयम् प्रतिवादीहरूको कथनसमेतका प्रमाणले सिधै इन्कार गर्ने भीषेरा परीक्षण प्रतिवेदनबाट अदालत भ्रमित हुनुपर्ने अवस्था नहुने ।

आत्महत्या गर्नकै लागि विषादि सेवन गर्ने व्यक्तिले भ्रुण्डिनु पर्ने आवश्यकता नपर्ने ।

कुनै पनि कुराको परीक्षण गर्न एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पठाइँदा सो परीक्षण गर्न के कसरी पठाइयो, परीक्षण विधि के कस्तो रह्यो र लासका भीषेरा नमुनासमेत सुरक्षित राख्न तथा यो नमुना परिवर्तन नहुने व्यवस्था गर्न के कस्ता प्रक्रिया अपनाइयो भन्नेसमेतका आधार खुलाइएको देखिनु पर्ने ।

कुनै पनि राय निरापद हुन सक्तैन । बिना आधारको राय अदालतको विचारवस्तु बन्दैन । प्रस्तुत विवादमा मृतकको भीषेरा परीक्षणका विषयमा यस्ता कुनै कुरा खुलाइएको नपाइँदा विशेषज्ञ भनीएको व्यक्तिको फगत रायमा न्यायकर्ता रुमलिन आवश्यक नहुने ।

मृतकको शरीरमा हात हाल्ने व्यक्तिलाई ज्यानसम्बन्धीको १७ नं. आकर्षित हुन नहुने ।

घरपरिवारसमेतका सबैजना मिली जेठानीलाई दिएको यातना एव कुटपीटसमेतको कर्तुत आफ्नै आँखाले देखे भोगेकी बुहारीले घरपरिवारको डर, सामाजिक परिवेश र पतिको आदेशसमेतका कारणले कुनै प्रतिक्रिया नजनाउनुलाई मतसल्लाहमा पसेको भनी प्रतिवादीलाई दोषी ठहर गर्न नमिल्ने ।

हत्या गर्ने मतसल्लाहमा पस्नु र प्रतिक्रिया नजनाउनु विल्कुल अलग कार्य हुन् । मान्ने योजनामा सहमति जनाउनु वा सो योजनाको पूर्व जानकारी राख्नु । मतसल्लाहमा पसेको मान्ने आधार हुन सक्दछन् । तर, आफूबाहेक अरूले गरेको मतसल्लाहअनुसारको कार्यको दर्शक हुनु नै आरोपित कसूर गरेको प्रमाण हुन नसक्ने ।

१५. केशवराज भट्टराई विरुद्ध पुनरावेदन अदालत, हेटौँडासमेत (ने.का.प. २०७३, अंक ७, नि.नं. ९६२१, मुद्दा: उत्प्रेषण ।)

DNA परीक्षण प्रमाण बुझ्ने प्रक्रियाको एउटा क्रम भएको र मुद्दाको विवादको निराकरण गर्नका लागि DNA लगायतका प्रमाण बुझ्न जिल्ला अदालत स्वतन्त्र रहन्छ । त्यसमा

माथिल्लो अदालतबाट नियन्त्रण गर्ने, बन्देज लगाउने वा त्यस्तो स्वतन्त्रतामा हस्तक्षेप गर्न पनि मिल्दैन । कानूनअनुसार कुन प्रमाण बुझ्नु पर्ने वा कुन प्रमाण नबुझ्नु पर्ने भनेर जिल्ला अदालतमा विचाराधिन मुद्दामा नै असर पर्ने गरी रिट क्षेत्रबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन । DNA परीक्षण मुद्दाको सत्यतथ्य पत्ता लगाउने एउटा विधि भई सोको प्रयोजनका लागि गरिने हुँदा त्यस्तो परीक्षणबाट निवेदक कै विरुद्ध नै प्रमाण हुन जान्छ भनी अनुमान गर्न पनि नमिल्ने हुँदा तायदाती फाँटवारी माग गर्ने आदेश भइसकेको भन्ने एकमात्र आधारमा DNA परीक्षण गर्ने आदेश जिल्ला अदालतबाट गर्ने मिल्दैन भन्ने रिट निवेदन जिकिर कानूनसम्मत नदेखिने ।

१६. सुब्बा गाउँ तीन (नाम परिवर्तित) विरुद्ध सुब्बा गाउँ एक (नाम परिवर्तित) को जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७४, अंक ५, नि.नं. ९८११, मुद्दा: जबरजस्ती करणी ।)

मिति २०७१।४।३० मा घटेको वारदातको सम्बन्धमा मिति २०७१।५।८ मा पीडितको शारीरिक परीक्षण गराउँदा जबरजस्ती करणीको वारदात स्थापित गर्न आवश्यक पर्ने प्रमाणहरू नष्ट भई जाने अवस्था रहन्छ । यसका साथै पीडितले स्वयम् आफ्नो व्यहोरा लेखाउँदा एवं अदालतमा बकपत्र गर्दा प्रतिवादीले डर धाक देखाई वारदात घटाएको हो भनी लेखाएबाट यस्तो अवस्थामा हुने जबरजस्ती करणीमा पीडक र पीडितबीच संघर्ष नै नभएको हुँदा पीडितको शरीरमा संघर्षको चिह्नहरू नदेखिन सक्ने हुन्छ । तर पीडित स्वयम्ले जबरजस्ती करणी भए हो भनी लेखाएको एवं सोही व्यहोरा वारदातकै दिन अन्य साथीहरूलाईसमेत बताएको अवस्थामा निजको शरीरमा संघर्षको चिह्न नभएको र जबरजस्ती करणी भएको कुनै प्रमाण फेला नपरेकोले जबरजस्ती करणी भएको होइन भनी मान्न नमिल्ने ।

प्रतिवादीले जबरजस्ती करणी भएको तथ्यलाई स्थापित गर्न कुनै भौतिक सबुद प्रमाण नभएको, पीडितको शरीरमा संघर्षको चिह्नहरू नभएको भनी जिकिर लिएको देखिन्छ । जबरजस्ती करणीको अपराधमा योनिभिन्न पुरुषको विर्यलगायतका अन्य सबुद प्रमाण फेला पर्नको लागि वारदात घटे लगत्तै पीडितको शारीरिक परीक्षण भएको हुनुपर्दछ । त्यस्तै वारदातपश्चात् पीडितले कपडा फेर्दा पीडितको कपडामा पाउन सकिने पुरुष रौं भेटिने सम्भावना हुँदैन । पीडितले वारदात पछि नुहाएमा पनि धेरै सबुद प्रमाणहरू नष्ट हुन जाने ।

वारदात भएको यति लामो समय व्यतित भएपश्चात् भएको शारीरिक परीक्षणबाट पीडित र प्रतिवादीबीच यौनसम्पर्क भएको प्रमाण फेला पार्न सम्भावना एकदम न्यून देखिन्छ । प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा परिस्थितिजन्य प्रमाणको मद्दतले निर्णय गर्नुपर्ने ।

१७. रामबहादुर थापा विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७४, अंक ९, नि.नं. ९७७० मुद्दा: घुस रिसवत लिई भ्रष्टाचार गरेको ।)

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ मा “अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग

सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्न हुन्छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यस व्यवस्थाअनुसार ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको प्रमाण बुझ्न सकिने देखिन्छ । सम्बद्ध कुरा भन्नाले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरालाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न सहायता हुने कुरालाई सम्बन्धित पार्दछ । प्रस्तुत मुद्दामा प्रमाणको रूपमा पेस गरिएको सि.डी.वाट देखिएको अन्य दृष्यरवाट रिसवत् लिने दिने कार्य भएको तथ्य खुल्न आएको छ । आरोपित कसूर गरेको तथ्य समर्थित हुने व्यहोरा सि.डी. मा रहेको देखिएकाले यसलाई सम्बद्ध प्रमाण होइन भन्न नमिले ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ मा “पक्षले अदालतवाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुनै कुरा निजका विरुद्ध प्रमाणमा लिन हुन्छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । पक्षले बोली बचनद्वारा, लेखेर, ईशाराद्वारा वा आचरणद्वारा पनि कुनै कुरा व्यक्त गरेको हुन सक्तछ । यसरी व्यक्त गरेको कुरा यदि प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२)(क) मा व्यवस्थित प्रावधानहरूको प्रतिकूल देखिँदैन भने त्यस्तो कुरालाई प्रमाणमा लिन मिल्ने नै देखिने ।

विद्युतीय माध्यमबाट संकलन गरिएका कुराहरूलाई व्यवस्थित र नियमन गर्ने सम्बन्धमा कानूनले थप प्रष्ट मार्ग निर्देशन गर्नु आवश्यक छ । यस पक्षमा खासगरी प्रमाण लिन कुरामा केही अप्रष्टता रहेको कारणबाट द्विविधा उत्पन्न हुन सक्ने अवस्था पनि रहेको छ । तर यसको तात्पर्य सि.डी. लगायत विद्युतीय माध्यमबाट संकलित प्रमाणलाई मुद्दामा प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्दैन भन्ने अवश्य होइन । विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको अभूतपूर्व विकास र थपिएका अनेकौ नवीनतम् आयामहरूलाई न्याय निरूपणका सन्दर्भमा अदालतले अनदेखा गर्न नहुने ।

१८. भाग्यनारायण बैठा विरुद्ध राकेश चौधरीको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५, अंक ३, नि.नं. ९९८०, मुद्दा: अपहरण तथा शरीर बन्धक ।)

पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्केको निष्कर्ष (Finding) लाई अनुसन्धान, तहकिकातको क्रममा संकलित प्रमाणबाट समर्थित गरेको अवस्थामा त्यस्तो पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्केको निष्कर्ष एवं रायलाई प्रमाणको रूपमा ग्राह्य गर्न सकिने । सह-अभियुक्तको पोललाई विभिन्न कोणबाट मूल्याङ्कन गर्दा, विश्वसनीय र वास्तविकता प्रकट गरेको देखिन आउँछ भने प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने ।

१९. दिवश ढकाल विरुद्ध रामबहादुर रानाभाटको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५, अंक १२, नि.नं. २०१२६, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

शव परीक्षण गर्दा “घाँटीको भित्री भागको जाँच गर्न टाउको खोली गिदी बाहिर निकाल्ने र छाती खोली सबै अङ्ग बाहिर निकाल्ने पर्ने मुख्य पूर्वसर्त हुन् ।” यसरी गर्नुको कारण घाँटीको भित्री नरम तन्तु तथा हड्डी वा कुरकुरे हड्डीमा भएका चोट जिउँदै भएका हुन् वा होइनन् भनी निर्क्यौल गर्न सकिने ।

२०. सन्दीप नेपाली विरुद्ध नारायण नेपालीको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५, अंक १२, नि.नं. १०१४८, मुद्दा: जबरजस्ती करणी)

डर, धाक, धम्कीको प्रयोग गरी भएको जबरजस्ती करणीको वारदातमा पीडितले आफ्नो इच्छाविपरीत आफूलाई समर्पित गरेको हुनाले यस्तो अवस्थामा पीडित र पीडकबीच संघर्ष नै नहुने हुँदा निजहरूको शरीरमा संघर्षको चिह्न नदेखिनु स्वाभाविक नै हुन्छ । तर यसरी डर, धाक, धम्कीको प्रयोग गरी गराएको सम्पर्कलाई सहमतिमा शारीरिक सम्पर्क गरेको मान्न नमिल्ने । प्रतिवादीले डर, धाक, त्रास देखाई करणी गरेकोले सोलाई सहमतिमा भएको भनी निजलाई अपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिन नमिल्ने ।

२१. श्याम अधिकारी विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६, अंक ८, नि.नं. १०३२३, मुद्दा: भ्रष्टाचार (घुस र रिसवत))

विज्ञान र प्रविधिको सहायताले आफूसँग घुस रिसवत मागेको बोली बोलेको, फोन वार्तालाई रेकर्ड गरिएको र सोलाई प्रविधिको मद्दतले लिपिबद्ध गरी प्रमाणको रूपमा पेस गरेकोलाई न्याय निरूपण गर्दा महत्वपूर्ण प्रमाणकै रूपमा मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने । रेकर्ड गरिएको बोली प्रतिवादीकै हो भनी निश्चित भएको हुनु पर्दछ । रेकर्डलाई कुनै परिवर्तन (Tampering) गरिएको हुनु हुँदैन । यस्तो रेकर्डलाई कुनै परिवर्तन गरेको शंका वा सम्भावना भएमा आवाज पुनःनिश्चित गरिनु पर्दछ । कुनै पनि किसिमबाट आवाज परिवर्तन (Tampering) भएको हुनु हुँदैन । कुनै किसिमबाट गरिएको रेकर्डलाई परिवर्तन गर्ने सम्भावना भएमा वा निश्चित नभएमा वैज्ञानिक परीक्षण हुनु पर्ने ।

२२. नेपाल सरकार विरुद्ध परिवर्तित नाम ई (ने.का.प. २०७७ अंक २ नि.नं. १०४३१)

भौतिक सबुद प्रमाणसँग कुनै छेडछाड (Tamper) गरिएको छैन भने यसले कुनै कुरालाई प्रमाणित र खण्डन गर्न विश्वसनीय आधार दिन्छ । जुन मानव साक्षीको भन्दा बढी भरपर्दो हुन्छ । प्रस्तुत वारदातमा अनुसन्धानको क्रममा संकलन भएको भौतिक सबुद प्रमाणसँग कुनै किसिमको छेडछाड भएको मिसिल संलग्न कुनै कागज प्रमाणबाट नदेखिएको अवस्थामा त्यस्ता प्रमाणलाई नजरअन्दाज गर्न नसकिने ।

प्रमाणको भार

१.	श्री ५ को सरकार विरुद्ध विलास महतो सुडीसमेत (ने.का.प. २०४५, अंक १०, नि.नं. ३६१३, मुद्दा: खुन डाका ।)	२२
२.	श्री ५ को सरकार विरुद्ध वैजु गिरीसमेत (ने.का.प. २०५५, अंक २, नि.नं. ६५१०, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)	२२
३.	श्री ५ को सरकार विरुद्ध ताहिद मिँया अंसारीसमेत (ने.का.प. २०५५, अंक ५, नि.नं. ६५४४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)	२२
४.	श्री ५ को सरकार विरुद्ध मन्जु श्रेष्ठसमेत (ने.का.प. २०५७, अंक ८, नि.नं. ६९३२, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)	२३
५.	नेपाल सरकार विरुद्ध मिनबहादुर दर्जी (ने.का.प. २०६५, अंक २, नि.नं. ७९२८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)	२३
६.	नेपाल सरकार विरुद्ध रवीन्द्र सिलवाल (स.अ. बुलेटिन, वर्ष १८, अंक ४, जेठ २०६६, पूर्णाङ्क ४०६, मुद्दा: जिउ मास्ने बेच्ने ।)	२४
७.	नेपाल सरकार विरुद्ध जीत बहादुर खत्री (ने.का.प. २०६९ अंक ११ नि.नं. ८९२३)	२४
८.	बमबहादुर बस्नेतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७०, अंक ६, नि.नं. ९०२२)	२४
९.	दिपकबहादुर घिमिरे विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७१, अंक ४, नि.नं. ९१४४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)	२६
१०.	नेपाल सरकार विरुद्ध रामईश्वर राय यादवसमेत (ने.का.प. २०७१, अंक ९, नि.नं. ९२४३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)	२७
११.	सूर्यबहादुर पाण्डेसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत (ने.का.प. २०७१, अंक ११, नि.नं. ९२७६, मुद्दा: उत्प्रेषणा)	२७
१२.	गोमा पाँचकोटी विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७२, अंक १, नि.नं. ९३३३, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार ।)	२८
१३.	नेपाल सरकार विरुद्ध सुधीर श्रेष्ठ (ने.का.प. २०७२, अंक ३, नि.नं. ९३६०, मुद्दा: भ्रष्टाचार ।)	२८
१४.	नेपाल सरकार विरुद्ध देवेन्द्र डंगोलसमेत (ने.का.प. २०७५, अंक १, नि.नं. ९९३२, मुद्दा: गैरकानूनी सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचार गरेको ।)	२८
१५.	नेपाल सरकार विरुद्ध सोनिया भन्ने सानुमाया राई (श्रेष्ठ) (ने.का.प. २०७५, अंक १, नि.नं. ९९३५, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ।)	२९
१६.	दीपक भन्ने दीपेन्द्र पाठक विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५, अंक ७, नि.नं. १००५२, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ।)	३०
१७.	नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङ विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५, अंक १०, नि.नं. १०११८, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ।)	३०
१८.	वसन्त परियार विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६, अंक ४, नि.नं. १०२४२, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ।)	३१

प्रमाणको भार

१. श्री ५ को सरकार विरुद्ध विलास महतो सुडीसमेत (ने.का.प. २०४५, अंक १०, नि.नं. ३६१३, मुद्दा: खुन डाका ।)

- (१) कुनै खास कुरा प्रमाणित गर्ने भार कुनै खास व्यक्तिको हुनेछ भनी नेपाल कानूनमा व्यवस्था भएकोमा बाहेक त्यस्तो कुरा प्रमाणित गर्ने भार सो कुराको अस्तित्व अदालतलाई विश्वास दिलाउन चाहने व्यक्ति माथि नै हुने ।
- (२) आफ्नो एलिबिको जिकिर प्रमाणित गर्न नसकेकोमा उक्त कुरा निजको विरुद्धमा प्रमाण लाग्ने ।
- (३) मृतकले आफ्नो मृत्युको कारण र वारदातको यथास्थिति सम्बन्धमा अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष गरिदिएको बयानबाट प्रतिवादीको अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्षको सावितीलाई शंकारहित तवरले पुष्टि गरिदिएकोबाट वादी दावी पुष्टि भएको अवस्था र स्थितिमा एलिबी (Alibi) को जिकिर कानूनसंगत मान्नु नमिल्ने ।
- (४) खून डाका जस्तो गहन प्रकृतिको कसूर संकलित प्रमाणबाट शंकारहित तवरले प्रमाणित भइरहेको अवस्थामा केवल इन्कारको भरमा आरोपित कसूरबाट सफाई दिन फौजदारी न्यायको सिद्धान्तले नमिल्ने ।
- (५) सरजमीनका अधिकांश व्यक्तिहरूले मृतकको सावितीलाई अदालत समक्ष आई बकपत्र गर्दा पनि समर्थन गरी लेखाई दिएको अवस्था र स्थितिमा मृतकको बयान कागजलाई अन्यथा भन्न नसकिने ।

२. श्री ५ को सरकार विरुद्ध वैजु गिरीसमेत (ने.का.प. २०५५ अंक २, नि.नं. ६५१०, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

फौजदारी मुद्दामा प्रतिवादी उपरको कसूर शंकारहित तवरले प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहने हुँदा प्रतिवादीले अदालतमा कसूर इन्कार गरेको कुराको प्रमाण पुऱ्याउन नसकेको भन्ने पुनरावेदन अदालतसमेतले लगाएको वुँदा मिल्दो देखिएन । कुनै व्यक्ति उपरको दोषिता प्रमाणबाट स्थापित हुनु पर्दछ त्यसैले शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउँछ भन्ने फौजदारी न्यायको मान्य सिद्धान्त अनुसार सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा कसूर प्रमाणित गर्ने भार वादी पक्षमा रहन्छ भन्ने कानूनी व्यवस्थाको पछि फौजदारी न्यायको दर्शन सन्निहित रहेको हुन्छ । अतः उल्लेखित आधारहरूबाट पुनरावेदक प्रतिवादी मोहन कंकर उपरको कसूर शंकारहित तवरले पुष्टि हुन आएको नदेखिँदा पुनरावेदक प्रतिवादीले अभियोगबाट सफाई पाउने ।

३. श्री ५ को सरकार विरुद्ध ताहिद मिँया अंसारीसमेत (ने.का.प. २०५५, अंक ५, नि.नं. ६५४४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

अदालतमा इन्कार रहँदा केही प्रतिवादीहरूले वारदातमा सम्मिलित नरही उक्त समयमा

आफू अन्यत्रै औषधी उपचार गराईरहेको भनी एलिबि (Alibi) लिएकै देखिन्छ । एलिबि लिनेले आफ्नो आधार प्रमाण संकारहित रूपबाट खम्बिर गराउन सक्नुपर्दछ । एलिबि लिएकै भरले आरोपित कसूरबाट उन्मूक्त हुने हुँदैन । तवारक मियाँले सिम्रौनगढ हेल्थपोष्टको शेर महमदले तथा शेख असराजले सर्लाही जिल्ला स्थित हरिपुर हेल्थपोष्टको तथा शेख अमानुल्लाहले सर्लाही जिल्ला स्थित छतौना हेल्थपोष्टमा औषधी उपचार गराई रहेको भनी प्रमाण पेश गरेको देखिन्छ । हेल्थपोष्टमा सामान्य उपचारसम्म हुने हो, सरकारी अस्पताल सरह सैया सहित उपचार हुने व्यवस्था रहेको प्रमाणित हुनु पर्ने ।

४. श्री ५ को सरकार विरुद्ध मन्जु श्रेष्ठसमेत (ने.का.प. २०५७, अंक ८, नि.नं. ६९३२, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउँछ भन्ने सर्वमान्य फौजदारी न्यायको सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्त अनुसार शंकाविहीन तरिकाबाट कसूर प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहन जान्छ । त्यस्तो प्रमाणको भार पुऱ्याउन नसके प्रतिवादीलाई कसूर र स्थितिको लाभ पुग्दछ भन्ने हो । प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी मन्जु श्रेष्ठले मट्टितेलको सिसीले हानी मट्टितेल पोखिन गई आगो लाग्न गई तारा श्रेष्ठको मृत्यु भएको वा जाडोको याममा रातको बखत हिटर ताप्दा आगो लाग्न गै मृत्यु भएको हो भन्ने दुवै अवस्था संलग्न प्रमाण परिवन्धबाट सम्भव हुन सक्ने देखिएको छ । यस्तो द्वविधात्मक स्थितिमा नै शंकाको सुविधाको प्रसंग उठ्ने हुँदा यस मुद्दामा शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतले शंकाको सुविधाको आधारसमेतमा प्रतिवादीलाई सफाइ दिने गरेको मिति २०४६।६।३० को इन्साफ मनासिव ठहर्छ । प्रतिवादी मध्येकी मन्जु श्रेष्ठलाई वादी दावी बमोजिम कसूरदार ठहर्‍याई ज्यान सम्बन्धीको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैद हुने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत पाटनको २०५३।८।१० को फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी हुने । (प्र.नं.२२)

५. नेपाल सरकार विरुद्ध मिनबहादुर दर्जी (ने.का.प. २०६५, अंक २, नि.नं. ७९२८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

मानिसको मृत्युको सम्बन्धमा सो सम्बन्धी विषयगत विशेषज्ञता हासिल गरेका विशेषज्ञहरुद्वारा गरिएको परीक्षण र त्यसका आधारमा प्रस्तुत गरिएको रायको प्रामाणिक महत्व रहने ।

सामान्य कुटपिटको विषयलाई मनसायसहितको आपराधिक कार्यको संज्ञा दिन नमिल्ने ।

ज्यान सम्बन्धीको १३(३) नं. बमोजिमको सजायको माग दावी लिने वादी पक्षले प्रतिवादीबाट ज्यान मार्ने नियतका साथ त्यस्तो आपराधिक कार्य गरेको हो भन्ने पुष्टि गर्न सक्नुपर्ने ।

केवल जाहेरी दरखास्त र जाहेरवालाको भनाइलाई मात्र आधार बनाएर कर्तव्य ज्यान जस्तो गम्भीर मुद्दामा निष्कर्षमा पुग्न नहुने ।

अनुमान, आशंका र सम्भावना जस्ता मनोगत आधारमा कुनै पनि आपराधिक कार्यमा मनसाय तत्वको विद्यमानता छ नै भनी निष्कर्ष निकाल्नु न्यायोचित नहुने, मनसाय तत्वको विद्यमानता प्रमाणहरुबाट नै देखिनु पर्ने र त्यस्तो प्रमाण जुटाउने दायित्व वादी पक्षले नै वहन गर्नुपर्ने ।

६. नेपाल सरकार विरुद्ध रवीन्द्र सिलवाल (स.अ. बुलेटिन, वर्ष १८, अंक २, जेठ २०६६, पूर्णाङ्क ४०६, मुद्दा: जिउ मान्ने बेच्ने ।)

अदालतद्वारा प्रमाणित पीडित भनीएको व्यक्तिको कथन पुष्टि हुने अन्य समर्थित प्रमाण (Corroborative Evidence) मिसिलमा मौजूद रहेको अवस्थामा पीडित व्यक्ति अदालतमा वकपत्रको प्रयोजनार्थ उपस्थित नभए पनि सो भनाइलाई आधार मान्नु पर्ने र अदालतबाट प्रमाणित वयान भूठो हो भनी प्रमाणित गर्नुपर्ने प्रमाणको भार अभियुक्तको हुने ।

७. नेपाल सरकार विरुद्ध जीत बहादुर खत्री (ने.का.प. २०६९ अंक ११ नि.नं. ८९२३)

कुनै प्रतिबन्धित वस्तु कसैको साथबाट फेला पर्नु नै आपराधिक कार्य (Corpus delicti) गरेको प्रमाणित भएको मानिने प्रकृतिका अपराध जसलाई Possessory Crime भनिन्छ, त्यस्ता अपराधमा आपराधिक कार्य स्थापित भएपछि निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीको हुने ।

८. बमबहादुर बस्नेतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७०, अंक ६, नि.नं. ९०२२)

अपराधका सम्बन्धमा खडा भएका मुचुल्काहरूमा प्रामाणिक शक्ति हुन्छ । तिनमा व्यक्त तथ्यले अपराधको वस्तुस्थिति बताउँछन् । व्यक्तिले भूठो बोल्न सक्दछ तर वस्तुस्थितियुक्त तथ्यले कहिल्यै भूठो बोल्दैन ।

फोटो, भिडियो, अडियो, सीडी आदि डिजिटल सामग्री लिखत हुन् । यिनको प्रामाणिक मूल्यलाई अस्वीकार गर्नु न्यायसङ्गत हुँदैन । तथ्यका प्रत्येक गवाह प्रमाण हुन् । मुद्दाका कुनै पक्षबाट फोटो, भिडियो, अडियो, सीडी आदि डिजिटल प्रति प्रमाणका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् र अर्को पक्षबाट तिनमा इन्कारी जनाइदैन भने लिखित प्रमाणका रूपमा यी ग्राह्य हुन्छन् । यस्ता प्रमाणका विषयमा विवाद उठेमा तिनको सत्यता परीक्षणको विषय बन्दछ । अन्यथा लिखत प्रमाणका आधुनिक स्वरूपलाई सतर्कता साथ ग्रहण गर्दै जानुपर्ने ।

जीवनप्रति जीजिविषा राख्ने युवतीले सहजै आत्महत्या गर्ने निर्णय लिन कुनै अपरिहार्य कारण हुने पर्छ । आत्महत्या गर्न मानिसले तत्काल पनि निर्णय लिन सक्दछ । आत्महत्या गर्न एक्कासी मन परिवर्तन भई अठोट गरिन पनि सक्दछ । तर यसका पछाडि भरपर्दो कारण भने हुनै पर्ने ।

आत्महत्या गर्ने व्यक्तिले आफ्नो निर्णय बिना व्यवधान कार्यान्वयन होस् र त्यसमा आफूलाई सफलता मिलोस् भन्ने ध्येय राखेको हुन्छ । यसकारण उसले आफ्नो निर्णय कार्यान्वयन गर्न भरपर्दो र सुरक्षित स्थानको चयन गर्ने ।

दुई विपरीत खालका अभिव्यक्ति मिसिल सामेल रहेकोमा अदालतले स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुने कथनलाई प्रमाणमा लिनुपर्ने हुन्छ । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको साबिती र अदालत समक्षको इन्कारीमध्ये कुनलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्ने भन्ने सन्दर्भमा कुन कथन अन्य प्रमाणबाट समर्थित हुन्छ भन्ने कुरा नै अदालतले निष्कर्ष निकाल्ने आधार हो । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष व्यक्त गरेका कुरा प्रमाण शून्य हुने होइनन् । न त प्रतिवादीहरूको अदालतसमक्षको इन्कारी नै अकाट्य प्रमाण मानिने हो । अदालतसमक्ष इन्कारी गर्दा अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष के कुन कारण र कसरी साबित बनाइयो भन्ने कुराका हकमा व्यक्त गरेको कुरामा अदालतले ध्यान दिनुपर्ने । (प्रकरण नं.१५)

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२) ले व्यवस्था गरेका भय, त्रास, प्रलोभनसमेतका अवस्था देखिएमा अभियुक्तको अदालतबाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण नलाग्ने हुन्छ। अभियुक्तले अधिकार प्राप्त अधिकारीसमक्ष कुनै कुरा व्यक्त गर्दाको अवस्थाको सचेतता, यातना, धम्की र प्रलोभन दिएको थिएन भन्ने प्रत्याभूति प्रमाणित गर्नुपर्दछ। तर, यी अवस्थाको जिकीर र आधार भने मिसिलबाट देखिनुपर्ने।

मुद्दाको एक पक्ष सरकारको प्रतिनिधि अनुसन्धान अधिकारीले आफ्नो विपक्षलाई कब्जामा राखी व्यक्त गराइएका अभिव्यक्तिलाई अदालतले सहजै विश्वास गरी प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न नहुने भन्ने नै प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२) को आशय भएकाले उक्त दफाको परिपालनकै सन्दर्भमा म्याद थपका लागि अदालतमा पेश गरिँदा अभियुक्तलाई सशरीर न्यायाधीशसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने, त्यस बेलासम्म खडा भएका लिखतमा अदालतले छाप लगाई दिने र अभियुक्तसँग सोधपूछ गर्दा आवश्यकता महसुस गरिएमा तत्कालै घाँ जाँच वा स्वास्थ्य परीक्षण गराउन अस्पताल पठाइने कार्यविधि सुनिश्चित छ। अदालतबाहेक अन्यत्र अभियुक्तले व्यक्त गरेका कुरा प्रमाणमा ग्रहण गर्दा सतर्कता अपनाउनु पर्ने।

अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले पुष्टि गरेको अवस्था र अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको आफ्नो कथन इच्छाविरुद्धको हो भनी लिएको जिकीरलाई विश्वास गर्न सकिने आधार नदेखाइएको अवस्थामा सो कथन प्रमाण शून्य हुन्छ भन्न नसकिने।

निःसन्देह फौजदारी मुद्दामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ ले प्रमाणको भार वादीमा रहने कुरा हो। प्रतिवादीहरूलाई आफूविरुद्धको कारवाहीमा चुपचाप बस्ने हक अवश्य छ। तर, चुप नबसी आफ्नो सफाइमा तथ्य व्यक्त गर्ने व्यक्तिका दायित्व पनि सोही प्रमाण ऐनको दफा २७(१) द्वारा अभिनीश्चित् छन्। अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको कथनलाई इन्कार गरिएको अवस्थामा त्यसका आधार र कारण पनि व्यक्त गर्नु पर्दैन भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ को मनशाय होइन।

साक्षीको योग्यता अदालतबाट निजलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न सक्ने र सोको युक्तियुक्त जवाफ दिन सक्ने हुनुपर्दछ। यस कानूनी व्यवस्थाको प्रयोजनार्थ आफूबाट के कुरा जान्न खोजिएको हो सो बुझ्न सक्ने हुनुको साथै निजले सो सोधिएको प्रश्नलाई समुचित ढङ्गले सम्बोधन गरेको छ भन्ने न्यायाधीशलाई लागेमा त्यस्तो साक्षीको बकपत्रलाई प्रमाणमा लिन हुन्छ। योग्य साक्षी हुन कुनै उमेरको छेकवार प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८ ले लगाएको छैन। कम उमेरका नाबालिगसमेत निजलाई गरिएको प्रश्नले के मागेको छ बुझ्नको हुनु र त्यस प्रश्नको जिज्ञासालाई समुचितरूपमा समाधान गर्नसक्ने क्षमता हुनु नै योग्य साक्षी हुन पर्याप्त हुने।

उत्तर सकारात्मक वा नकारात्मक जे जस्तो होस् त्यसले प्रश्नका माध्यमबाट अदालतले जान्न चाहेको तथ्य नाबालिगसमेतबाट सहज रूपमा प्रकट हुनु नै त्यस उत्तरको युक्तियुक्तताको परिचय हो। कुनै नाबालिकाको कथन प्रमाणमा लिने वा नलिने भन्ने सन्दर्भमा यकीन गर्नु पर्दा निजलाई सोधिएका सम्पूर्ण प्रश्नहरू र तिनको उत्तरको अध्ययन गरिनु पर्ने।

कुनै पनि प्रमाणले पुष्टि नगर्ने विशेषज्ञको राय विचारयोग्य हुँदैन। विशेषज्ञको राय

अदालतको सन्तुष्टिका लागि हो। मिसिल संलग्न प्रत्यक्षदर्शीको कथन, लासका फोटोहरू, घटनास्थल मुचुल्का तथा स्वयम् प्रतिवादीहरूको कथनसमेतका प्रमाणले सिधै इन्कार गर्ने भीषेरा परीक्षण प्रतिवेदनबाट अदालत भ्रमित हुनुपर्ने अवस्था नहुने।

आत्महत्या गर्नकै लागि विषादि सेवन गर्ने व्यक्तिले भुण्डिनु पर्ने आवश्यकता नपर्ने।

कुनै पनि कुराको परीक्षण गर्न एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पठाइँदा सो परीक्षण गर्न के कसरी पठाइयो, परीक्षण विधि के कस्तो रह्यो र लासका भिषेरा नमुनासमेत सुरक्षित राख्न तथा यो नमुना परिवर्तन नहुने व्यवस्था गर्न के कस्ता प्रक्रिया अपनाइयो भन्नेसमेतका आधार खुलाइएको देखिनु पर्ने।

कुनै पनि राय निरापद हुन सक्तैन। बिना आधारको राय अदालतको विचारवस्तु बन्दैन। प्रस्तुत विवादमा मृतकको भिषेरा परीक्षणका विषयमा यस्ता कुनै कुरा खुलाइएको नपाइँदा विशेषज्ञ भनीएको व्यक्तिको फगत रायमा न्यायकर्ता रुमलिन आवश्यक नहुने।

मृतकको शरीरमा हात हाल्ने व्यक्तिलाई ज्यानसम्बन्धीको १७ नं. आकर्षित हुन नहुने।

घरपरिवारसमेतका सबैजना मिली जेठानीलाई दिएको यातना एव कुटपीटसमेतको कर्तुत आफ्नै आँखाले देखे भोगेकी बुहारीले घरपरिवारको डर, सामाजिक परिवेश र पतिको आदेशसमेतका कारणले कुनै प्रतिक्रिया नजनाउनुलाई मतसल्लाहमा पसेको भनी प्रतिवादीलाई दोषी ठहर गर्न नमिल्ने।

हत्या गर्ने मतसल्लाहमा पस्नु र प्रतिक्रिया नजनाउनु विल्कुल अलग कार्य हुन्। मान्ने योजनामा सहमति जनाउनु वा सो योजनाको पूर्व जानकारी राख्नु मतसल्लाहमा पसेको मान्ने आधार हुन सक्दछन्। तर, आफूबाहेक अरूले गरेको मतसल्लाहअनुसारको कार्यको दर्शक हुनु नै आरोपित कसूर गरेको प्रमाण हुन नसक्ने।

९. दिपकबहादुर घिमिरे विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७१, अंक ४, नि.नं. २१४४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान १)

अन्यत्र स्थल (Alibi) को जिकीर अकाट्य र निर्विवाद प्रमाणबाट स्थापित र प्रमाणित हुन नसकेमा सो जिकीर निजैका विरुद्ध प्रमाण लाग्ने हुन्छ। प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम सजायमा कमी वा छूट हुने वा सजायबाट रिहाई पाउने कुनै कुराको जिकीर प्रतिवादीले लिएमा सो कुराको प्रमाण पुऱ्याउने भार प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २७(१) बमोजिम निज प्रतिवादीको हुने।

एकै समयमा एक व्यक्ति दुई ठाउँमा उपस्थित हुन असम्भव छ भनी अभियुक्तले प्रमाणबाट स्थापित गर्न सक्नुपर्ने। वारदातको दिन र समयमा आफू घटनास्थलमा उपस्थित नरही अन्यस्थलमा रहेको भनी अन्यत्रस्थल (Alibi) को जिकीर लिने व्यक्तिले घटना हुँदाका बखत आफू उपस्थित रहेको भनीएको स्थानबाट घटना भएको स्थानको दूरी (Distance) यति धेरै छ कि घटना भएको समयमा घटनास्थलमा उपस्थित हुन असम्भव छ भनी अकाट्य र विवादरहित प्रमाणबाट प्रमाणित गर्नुपर्ने। अन्यत्र स्थलमा रहेको (Alibi) को जिकीर स्वतन्त्र र तथ्यपूर्ण प्रमाणबाट समर्थित भएमा मात्र प्रमाणको लागि ग्राह्य हुनसक्ने।

१०. नेपाल सरकार विरुद्ध रामईश्वर राय यादवसमेत (ने.का.प. २०७१, अंक ९, नि.नं. ९२४३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

अनुसन्धान तहकिकातको सिलसिलामा कागज गराइएका व्यक्तिहरू जबसम्म अदालतमा आई आफूले बोलेका कुराहरू खम्बिर हुने गरी बकपत्र गर्दैनन् उक्त प्रमाणहरूलाई ग्राह्य भन्न नसकिने । (प्रकरण नं. ४)

कुनै पनि हत्याको अपराधिक कार्य प्रमाणित हुनको लागि सो कार्य दुषित मनसाय (Mens Rea) राखी पूर्वयोजना बनाई कार्य (Actus Reus) गरिएको हुनुपर्दछ । सो कार्यको परिणामको पूर्वजानकारी (Foresightness of consequence) र परिणाम घटाउने इच्छा (Desire of consequence)समेत भएको हुनुपर्दछ । कर्तव्य ज्यान मुद्दामा प्रतिवादीहरूद्वारा गरिएको कार्यमा ती चार तत्वहरू रहेका थिए भन्ने कुरा वादी पक्षले नै ती कुरा स्थापित भएको प्रमाणित गर्नुपर्ने ।

११. सूर्यबहादुर पाण्डेसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत (ने.का.प. २०७१, अंक ११, नि.नं. ९२७६, मुद्दा: उत्प्रेषणा)

चोरी मुद्दामा प्रमाणको परीक्षणको क्रममा अदालतले अनुमान गर्नसक्ने भन्नेसम्मको कानूनी व्यवस्थाको आधारमा मात्रै कुनै पनि व्यक्तिउपर लागेको कसूर प्रमाणित नहुँदै कसूरदार मानिहाले अवस्था पनि हुँदैन । उक्त ऐनको “अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म” भन्ने शब्दावलीले आफूउपरको अभियोग अन्य प्रमाणबाट खण्डन गर्न पाउने र खण्डन गर्नसक्ने अवस्थालाई अङ्गीकार गरेको छ । ऐनको सो प्रावधानले त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लाग्ने र निजउपरको अभियोगमा अदालतबाट सुनुवाइ हुँदा स्वच्छ सुनुवाइका न्यूनतम मान्यताहरूलाई अदालतले ग्रहण गर्नबाट इन्कार गर्ने भन्ने अवस्थासमेत नरहने ।

वादी वा प्रतिवादीमाथि राखीने प्रमाणको भार विषयवस्तुको आधारमा तोकिएको कुरा भएको र यो विधायिकी नीतिभित्रको कुरा भएको हुँदा संविधानको स्पष्ट उल्लङ्घन नहुँदासम्म अदालतले त्यसमा हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने ।

कानूनले प्रतिबन्ध लगाएको अर्थात् गैरकानूनी चीज वा वस्तु कसैको साथबाट वा वासस्थान आदिबाट बरामद हुन्छ भने त्यस्तो प्रतिबन्धित वा गैरकानूनी चीज वा वस्तु कसरी निजसँग रहन आयो त्यसको सन्तोषजनक र मुनासिब माफिकको जवाफ वा प्रमाण दिने भार त्यस्तो वस्तु बरामद गरिएको व्यक्तिमा रहनु स्वाभाविक हुन्छ । यस्तो कार्यलाई प्रमाणको भार जबर्जस्ती अर्को पक्षमा अर्थात् प्रतिवादीमा सारिएको भन्ने अर्थमा लिन नमिल्ने ।

आफूउपर लागेको अभियोगको खण्डन गर्दैमा वा जवाफ दिँदैमा आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाइएको भन्ने जस्तो गलत अर्थ गरी संविधानले नै प्रत्याभूत गरेको मौलिक अधिकारको प्रतिकूलको कानूनी व्यवस्था रहेछ भनी सङ्कीर्ण अर्थमा ग्रहण गर्न मिल्ने नदेखिने ।

१२. गोमा पाँचकोटी विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७२, अंक १, नि.नं. ९३३३, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार ।)

कतिपय सङ्गिन प्रकृतिका फौजदारी अपराधमा पीडितले समाजमा बेहोर्नुपर्ने क्षति, अपराधबाट समाजलाई पुग्न जाने असर तथा अपराधलाई निरूत्साहित गर्न राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने नियन्त्रणकारी भूमिकासमेतलाई मध्यनजर गरी प्रमाणको भार (Burden of proof) आरोपित पक्षलाई नै सार्ने गरी कठोर कानूनी व्यवस्था गर्नुपरेको हो। अपराधमा संलग्न पक्ष पेशेवर हुन सक्ने र अपराध बढो योजनाबद्ध एवम् सङ्गठित तरिकाले हुन सक्ने र कतिपय सङ्गठित आपराधिक समूहको संलग्नतामासमेत अपराध हुन सक्ने भएकाले अपराधमा संलग्न पक्ष नै पहिचान गर्न कठिन हुन सक्ने परिस्थितिको आँकलन गरेर नै विधायिकाले कानूनको निर्माण गरेको हो। प्रमाण सङ्कलनका क्रममा हुन सक्ने कतिपय कमजोरीको फाइदा अपराध गर्ने पक्षलाई नै नपुगोस् भन्ने नै विधायिकी मनसाय हुने।

१३. नेपाल सरकार विरुद्ध सुधीर श्रेष्ठ (ने.का.प. २०७०, अंक ३, नि.नं. ९३६०, मुद्दा: भ्रष्टाचार ।)

भ्रष्टाचारजन्य कसूर स्थापित हुनको लागि प्रतिवादीले आफू वा अरू कुनै व्यक्तिलाई गैरकानूनी लाभ पुऱ्याएको भन्ने कुरा प्रत्यक्ष, सार्थक र निश्चयात्मक प्रमाणबाट शङ्करहित तवरले पुष्टि भएको हुनुपर्ने। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ को कानूनी व्यवस्थाअनुसार फौजदारी कसूरसम्बन्धमा अभियोजन पक्षले प्रतिवादीउपर लगाएको आरोपलाई शङ्करहित तवरले पुष्टि गर्नुपर्दछ। अभियोजन पक्षले लगाएको आरोप पुष्टि गर्ने क्रममा शङ्काको कुनै गुञ्जाइस रहनु हुँदैन। शङ्काको गुञ्जाइस उत्पन्न भएमा त्यसको फाइदा अभियुक्तले पाउने।

१४. नेपाल सरकार विरुद्ध देवेन्द्र डंगोलसमेत (ने.का.प. २०७५, अंक १, नि.नं. ९९३२, मुद्दा: गैरकानूनी सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचार गरेको ।)

गैरकानूनी सम्पत्ति आर्जनको मुद्दामा अभियोजन पक्षले अभियुक्त (क) सार्वजनिक पद धारण गरेको मानिने राष्ट्रसेवक हो र (ख) निजसँग निजको वैध आयस्रोतसँग अमिल्दो वा अस्वाभाविक सम्पत्ति छ भन्ने मुद्दा हेर्ने निकायलाई देखाउनुपर्छ। अभियोजन पक्षले त्यति गरेको स्थितिमा निर्दोषिताको प्रमाण प्रतिवादी पक्षले गुजार्नुपर्छ। अर्थात् उसले अदालतलाई आफूसँग रहे भएको सम्पत्तिको वैधता तर्कसङ्गत रूपमा स्थापित गर्नुपर्ने।

गैरकानूनी सम्पत्तिको आर्जनको मुद्दामा घटना विशेषमा आधारित भ्रष्टाचार मुद्दामा जस्तो अभियोग शंकारहित तवरबाट प्रमाणित हुन आवश्यक हुँदैन। यस्ता मुद्दाहरूमा प्रमाणको प्रचुरता (Preponderance of evidence) कता छ, सो हेरी अदालत निर्णय निष्कर्षमा पुग्दछ। यो नै अस्वाभाविक सम्पत्ति आर्जनको मुद्दाको महत्वपूर्ण आयाम हुने।

अकृत सम्पत्तिको सम्बन्धमा कानूनले ग्रहण गरेको प्रमाणको भार अभियुक्तमा सार्ने र दोषी वा निर्दोषिताको निर्णय प्रमाणहरूको प्रचुरताको आधारमा हुने यी दुई सिद्धान्तहरू खलित हुन पुग्दछन्। परिणामतः “समाजमा आर्थिक अनुशासन, नैतिकता र सदाचार कायम राख्ने” ऐनको उद्देश्य निस्तेज हुनपुग्ने।

गैरकानूनी सम्पत्ति आर्जनको मुद्दामा राष्ट्रसेवकको हैसियतमा बिताएको अवधि, त्यसबीचमा निजको चल अचल सम्पत्तिमा भएको वृद्धि, निजले गरेको खर्चमा लिखतबाट देखिएको स्थितिमा लिखतलाई आधार गरी र लिखत नभएकोमा अनुमानसमेत गरी कुल सम्पत्ति, सोमध्ये पैतृक रूपबाट प्राप्त, वैध स्रोतबाट आर्जन भएको पुष्टि भएको र वैध स्रोतबाट पुष्टि हुन नसकेको के कति छ, प्रमाणहरूको प्रचुरता (Preponderance of evidence) हेरी निर्णय निष्कर्षमा पुगिने ।

अकुत सम्पत्तिमा न्याय निरूपणको क्रममा प्रमाणहरूको प्रचुरतालाई हेर्दा र दोषी वा निर्दोषिताको प्रमाण परीक्षणको आधार मान्दा अभियोगपत्रमा के कुन सम्पत्तिलाई स्रोत खुलेको वैध मानिएको रहेछ भन्ने कुराहरूतर्फ पनि अदालतले ध्यान दिई अभियोग पत्र र प्रमाणको समग्रतामा नै निर्णय निष्कर्षमा पुगनुपर्छ । अभियोगपत्रमा कुन सम्पत्तिलाई वैध मानिएको छ भन्ने कुरालाई बिर्सी स्रोत नखुलेको सम्पत्तिलाई मात्र वैध ठहर्न्याउन खोजिएमा गैरकानूनी सम्पत्ति आर्जनको मुद्दामा पनि प्रमाणहरूको प्रचुरताको सिद्धान्त प्रतिस्थापित हुन गई घटना विशेषमा आधारित भ्रष्टाचार मुद्दामा जस्तै अकुत सम्पत्तिको कसूरमा पनि आरोप शंकारहित तवरबाट प्रमाणित हुनुपर्ने (Beyond reasonable doubt) सिद्धान्त नै हावी हुनपुग्ने ।

सरकारी सेवामा रहेको राष्ट्रसेवकको सम्पूर्ण समय सरकारको हुन्छ । कार्यालय समय बाहिर गर्दा पनि काम गर्न अख्तियारवालाबाट अनुमति लिएको हुनुपर्छ । त्यसरी कार्य गर्न अनुमति लिई रकम आर्जन गरेकोमा पनि प्राप्त रकमको कर तिरेको आदि प्रमाणहरू पेस गरेको हुनुपर्छ । प्रमाण पेस नगरेको अवस्थामा त्यसलाई मान्यता दिन नमिल्ने ।

१५. नेपाल सरकार विरुद्ध सोनिया भन्ने २ सानुमाया राई (श्रेष्ठ) (ने.का.प. २०७५, अंक १, नि.नं. ९९३५, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा औसारपसार ।)

कतिपय विशेष अवस्थामा फौजदारी मुद्दामा पनि प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सार्न सकिने वा प्रतिवादीमा रहने (Shifting of burden of proof to the accused person) गरी विधायिकी कानून बन्न सक्ने कुरालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको पाइन्छ । खासगरी आफूसँग कब्जा (Possession) मा रहेको वस्तुको वैधता यौनजन्यलगायतका अन्य अपराधमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने गरी कानून निर्माण हुनसक्ने कुरालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको पाइने ।

के कस्तो कार्यबाट के कस्तो कानूनको उल्लङ्घन भई अपराधजनित कार्य भयो र त्यस्तो कार्यमा को कसको के कसरी संलग्नता रहेको छ भन्ने कुरा पनि अभियोजन पक्षले नै शंकारहित तवरले (Beyond the doubt) पुष्टि गरेको हुनुपर्छ । विधायिकी कानूनले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा सारेको कारणले अभियोजन पक्षको उक्त दायित्व सीमित वा समाप्त नहुने ।

आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने काम प्रतिवादीको हुने भए पनि वादी पक्षले आफ्नो अभियुक्त यकिन गर्ने र अनुसन्धानको आधारमा आफूले तयार पारी दायर गरेको अभियोग पत्रमा प्रतिवादीको के कुन कार्य कुन कानूनले निषेध गरेको आपराधिक कार्य हो भनी विधायिकी कानूनले त्यस्तो कसूर स्थापित हुन चाहिने भनी निर्धारण गरेका अपराधका तत्वहरू

(Constituent elements of crime) को विद्यमानता र आवश्यक छ भने तिनीहरूको संयोजनात्मकता (Concurrency) अनिवार्यरूपमा उल्लेख गरेको हुनुपर्ने ।

अभियोग पत्रमा अपराधका तत्वहरूको उल्लेखन वास्तविक अर्थमा प्रतिवादीलाई प्रतिरक्षाको लागि सुनुवाइको मौका उपलब्ध गराउनु पर्दछ भन्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसँग पनि सम्बन्धित हुने ।

अभियोजन पक्षले प्रतिवादी नै प्रमाणित गर्न नसकेको अवस्थामा प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहेको वा सरेको भन्ने कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वादीले पूरा नगरेको दायित्व प्रतिवादीले पूरा गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ।

१६. दीपक भन्ने दीपेन्द्र पाठक विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५, अंक ७, नि.नं. २००५२, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ।)

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो संगीन अपराधमा पीडित सधैं अभियुक्तहरूको नियन्त्रणमा रहने, आफू बेचिएको प्रमाणहरू राख्नी असम्भव हुने, उनीमाथि भएको कसूरको उनीसँग हुने प्रमाण भनेको आफू व्यक्ति स्वयं नै प्रमाण र साक्षीको रूपमा रहने हुँदा उनले दिएको जाहेरी र उनले गरेको बयानको प्रमाणमा धेरै ठूलो महत्व राख्दछ । बयानमा लेखिएका घटनाक्रमको वर्णन र प्रतिवादीको बयानमा Chain of Incident बाट पनि अभियोगहरू स्थापित हुन्छ । यस्तो अवस्थामा घटनाक्रम गलत हो, लगाइएको आरोप गलत हो भनी सफाइको माग गर्दा सोको प्रमाण पुऱ्याउने भार प्रतिवादीमै रहने ।

१७. नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङ विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५, अंक १०, नि.नं. १०११८, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ।)

वादी पक्षको यो दायित्व विधायिकी कानूनले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा सारेको कारणले सीमित हुने वा समाप्त हुने होइन । यस अवस्थामा पनि वादी पक्षले आफ्नो अनुसन्धानको आधारमा आफूले तयार र दायर गरेको अभियोगपत्रमा प्रतिवादीको के कुन कार्य कुन कानूनले निषेध गरेको अपराधिक कार्य हो, विधायिकी कानूनले त्यस्तो कसूर स्थापित हुन चाहिने भनी निर्धारण गरेका अपराधका तत्वहरू (Constituent elements of crime) को विद्यमानता र आवश्यक छ भने तिनीहरूको संयोजनात्मकता (Concurrency) अनिवार्य रूपमा उल्लेख गरेको हुनुपर्ने ।

कानूनले निषेध गरेको अपराधिक कार्य, कार्य गरेको अवस्थामा कानूनले निर्धारण गरेको तहको मनसायको संयोजन र सो कार्य गर्दा प्रतिवादीलाई कुनै छुट वा प्रतिरक्षा उपलब्ध थिएन भनी अभियोगपत्रमा स्पष्ट रूपमा दाबी लिइएको हुनुपर्ने ।

आपराधिक कार्य (Conduct element), आवश्यक मनसाय (Fault element) र वैध प्रतिरक्षाको अभाव (Absence of valid defense) को स्पष्ट उल्लेख गरी कसूर स्थापित गर्न र कानूनबमोजिम सजाय गर्न मागदाबी लिइएको अभियोगपत्र रहेको अवस्थामा विधायिकी कानूनले निर्दोषिताको प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा राखेको भएमा प्रतिवादीले आफूले सफाइको जिकिर लिन्छ भन्ने उसले आफ्नो निर्दोषिता आफैले प्रमाणित गर्नुपर्ने ।

वादीले लिएको दाबीमा नै कानूनले अपराध हुनको लागि अनिवार्य रूपमा चाहिने

आवश्यक तत्व (Mandatory constituent elements of crime) भनी उल्लेख गरेका तत्वहरूको आधार प्रमाणसहित उल्लेख नगरी ती तत्वहरूलाई स्थापित नगरी केवल कसूर गरिएकाले सजाय गरिपाउँ भन्नेम्मा दाबी लिएको र अपराधका सम्पूर्ण आवश्यक तत्वहरूको संयोजनात्मक उपस्थिति (Concurrent presence) नभएको अवस्थामा प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहेको भन्ने कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वादीको पूरा नगरेको दायित्व प्रतिवादीले पूरा गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ।

१८. वसन्त परियार विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६, अंक ४, नि.नं. १०२४२, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ।)

प्रतिवादीले वारदातको समयमा आफू घटनास्थलमा नभई अन्यत्र छु भनी Alibi को जिकिर लिन्छ भने सो जिकिरलाई प्रमाणित गर्ने भार पनि निज अभियुक्तउपर नै रहन्छ । त्यस्तो alibi को जिकिर तथ्यपरक, निश्चयात्मक तथा लिखित प्रमाणबाट समर्थित हुनसके मात्र सो जिकिर लिने व्यक्तिको पक्षमा प्रमाण योग्य हुनसक्ने हुन्छ र सो जिकिर त्यस्तो निर्विवाद र तथ्यपरक प्रमाणबाट स्थापित हुन नसके त्यस्तो जिकिर लिने व्यक्तिको विरुद्ध नै प्रमाण लाग्ने ।

प्रमाणको मूल्याङ्कन र विश्लेषण

१. टंकप्रसाद राजवंशीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध वैद्यनाथ पण्डितसमेत (ने.का.प. २०६४, अंक १, नि.नं. ७८०९, मुद्दा: खुन डाका ।) ३३
२. अर्जुनबहादुर पाण्डे विरुद्ध वेद वहादुर अधिकारीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०६५, अंक १, नि.नं. ७९२३, मुद्दा: जबरजस्ती करणी ।) ३३
३. क कुमारी र ख देवीको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध पारसनाथ पाठकसमेत (ने.का.प. २०६५, अंक ९, नि.नं. ८०१४, मुद्दा : जीउ मास्नेवेच्ने ।) ३४
४. ठुली दिदी भन्ने फूलमती श्रेष्ठ (महर्जन) विरुद्ध रोसना लामासमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प २०६६, अंक ८, नि.नं. ८२०८, मुद्दा: जीउमास्ने बेच्ने ।) ३४
५. विनय मानन्धर विरुद्ध मुकुन्ददास श्रेष्ठको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७, अंक २, नि.नं. ८३११, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ३४
६. करिमन भन्ने राजदेव हजरा दुसाधसमेत विरुद्ध देवेन्द्रप्रसाद केसरीको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७, अंक ७, नि.नं. ८४२१, मुद्दा: जीउ मास्ने वेच्ने र डांका ।) ३५
७. श्याम भन्ने रुपबहादुर क्षेत्रीसमेत विरुद्ध रञ्जना देवकोटासमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प.२०६८, अंक १२, नि.नं. ८७३२, मुद्दा: जीउ मास्ने वेच्ने ।) ३६
८. सुष्मा दनुवार राईको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध दिनेश परियार भन्ने सनमान नेपालीसमेत (ने.का.प. २०७०, अंक १०, नि.नं. ९०६४, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ।) ३७
९. कमलप्रसाद खरेलको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध रामईश्वर राय यादवसमेत (ने.का.प. २०७१, अंक ९, नि.नं. ९२४३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ३७
१०. लक्ष्मीकुमारी मिश्र (श्रेष्ठ) विरुद्ध मखमली मिश्रसमेत (ने.का.प. २०७३, अंक १२, नि.नं. ९७२४, मुद्दा: अंश चलन ।) ३७
११. कुमार गुरुङ विरुद्ध माया गुरुङको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७४, अंक ५, नि.नं. ९८१२, मुद्दा: जबरजस्ती करणी ।) ३९
१२. रामबहादुर थापासमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७४, अंक ९, नि.नं. ९८८०, मुद्दा: घुस रिसवत लिई भ्रष्टाचार गरेको ।) ४०
१३. भाग्यनारायण बैठासमेत विरुद्ध राकेश चौधरीको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५, अंक ३, नि.नं. ९९८०, मुद्दा: अपहरण तथा शरीर बन्धक ।) ४१
१४. नेपाल सरकार विरुद्ध सिताराम मुखियासमेत (ने.क.प. २०७५ अंक ७ नि.नं. १००४५) ४१
१५. ओमनारायण ठाकुर विरुद्ध प्रेमकुमार शर्मा ठाकुरसमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६, अंक २, नि.नं. १०१८९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ४१
१६. पारस चौधरीसमेत विरुद्ध राधेश्याम थारूको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६, अंक ५, नि.नं. १०२६७, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ४१

प्रमाणको मूल्याङ्कन र विश्लेषण

१. टंकप्रसाद राजवंशीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध बैद्यनाथ पण्डितसमेत (ने.का.प. २०६४, अंक १, नि.नं. ६७०९, मुद्दा: खुन डाका ।)

फौजदारी मुद्दामा शंकारहित सबुद प्रमाणको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । बिना सबुद सजाय गर्न मिल्दैन । प्रमाण कानूनमा Eye Witness अर्थात चशमदित गवाहको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । चशमदित गवाहहरूले घटना देखेको भन्ने भनाइलाई अभियोग लागेको अभियुक्तले अदालत समक्ष जाँच्नु पाउन पर्ने ।

अदालत समक्ष त्यस्ता गवाहलाई पेश गरी अभियुक्तलाई गवाहको भनाइ, बकाइ सांचो हो होइन जिरहमार्फत परीक्षण गर्ने मौका प्रदान गर्नु पर्छ र त्यसरी त्यस्ता चशमदित गवाहलाई जाँच दिई साक्षी परीक्षणबाट गवाहको शंकारहित तवरबाट परीक्षण भएपछि मात्र त्यस्ता गवाहहरूको बकाइलाई Direct / Original Evidence मानिन्छ र त्यस्ता गवाहको आधारमा अभियोग प्रमाणित भएको मानिने ।

जिरहबाटसमेत प्रत्यक्षदर्शी गवाह भन्ने देखिएको हुँदा यी साक्षीहरू प्रमाण ऐन, २०३१ बमोजिम साक्षी हुन सक्ने व्यक्ति भई दफा ५० बमोजिम जिरहसमेत भएको हुँदा उक्त साक्षीहरूको बकाइ Legally admissible evidence मान्नु पर्ने ।

२. अर्जुनबहादुर पाण्डे विरुद्ध वेद वहादुर अधिकारीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०६५, अंक १, नि.नं. ७९२३, मुद्दा: जबरजस्ती करणी ।)

घटनाका सम्बन्धमा घटनाबाट पीडित व्यक्तिले व्यक्त गरेको कुरा तथा घटना भएको थाहा पाउने व्यक्तिले घटनाको तत्कालपछि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(क) र (ख) बमोजिम अदालतले प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने ।

जबरजस्ती करणी मुद्दामा सामान्यतया प्रत्यक्षदर्शी साक्षीको उपस्थिति नहुने हुँदा पीडित नै घटनाको आधारभूत गवाह हो । निजले अनुसन्धान अधिकारी तथा अदालत समक्ष व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(ख) (क) बमोजिम प्रत्यक्ष र निर्णायक प्रमाणको रूपमा लिनुपर्ने ।

प्रतिवादीले आफ्नो लिङ्ग पीडितको योनीमा दुई तीन पटक भित्र बाहिर गराई निजको योनीबाट रगत आएको हुँदा लिङ्ग बाहिर निकाली बाहिर जमीनमा वीर्य स्वलन गरेको भनी बयान गरेको र सो बयानलाई अदालतमासमेत इन्कार नगरेको हुँदा प्रस्तुत वारदातमा पीडितको योनीमा प्रतिवादीको वीर्य वा दाग नभेटिनुलाई स्वाभाविक र यथार्थ परक नै मान्नु पर्ने ।

प्रतिवादीको लिङ्गको पूर्ण प्रवेश (Complete penetration) र वीर्य योनीमा स्वलन (Emission of semen) नभएको अवस्थामा यसैलाई आधार बनाएर यसैको अभावमा प्रतिवादीले पीडित उपर करणी नगरेको र करणीको उद्योग मात्र गरेको भनी ठहर गर्नु न्यायसंगत नदेखिने ।

जवरजस्ती करणी हुनको निम्ति स्त्रीको योनीभिन्न पुरुष जनेन्द्रीय पूर्ण रुपमा प्रवेश भएकै हुनुपर्ने, स्त्रीको कन्याजाली (Hymen) च्यातिएको वा फाटेकै हुनुपर्ने वा पुरुष वीर्य योनीमा स्खलन भई योनीको वरिपरि वीर्य वा सो को दाग लागेकै हुनुपर्ने अनिवार्यतासमेत नरहेको अवस्थामा वीर्य स्खलन सहित वा रहित योनीको बाह्य भागभिन्न आंशिक लिङ्ग प्रवेश गराउनु मात्र पनि कानूनी प्रयोजनको निम्ति जवरजस्ती करणीको कसूर हुन पर्याप्त हुने ।

३. क कुमारी र ख देवीको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध पारसनाथ पाठकसमेत (ने.का.प. २०६५, अंक ९, नि.नं. ८०१२, मुद्दा : जीउ मास्ने बेच्ने ।)

सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा वारदात वा कसूरको विषयमा कसै उपर पोल गरी दरखास्त वा निवेदन मुद्दा हेर्ने अड्डा समक्ष पठाउन सकिने र त्यसमा सनाखत गराई थप प्रमाणसमेत खुलाउन लगाई आरोपित व्यक्तिलाई पक्की कारवाही गर्न सकिने सम्मको व्यवस्था रहेको तर त्यस्तो निवेदनले एकपटक अभियोगपत्र दायर भैसकेको मुद्दाको आरोपित व्यक्तिले सफाई पाउन प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न नसक्ने ।

सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा मुद्दा हेर्ने सम्बन्धित अड्डाको आदेश विना अभियोग पत्र वा प्रतिवादीको बयानमा उल्लेख नभएका साक्षी वा प्रमाणहरु जुनसुकै अवस्थामा ग्राह्य हुने वा त्यसरी पेश भएका प्रमाणहरुले प्रामाणिक महत्व राख्न नसक्ने ।

अ.ब. ७७(१) तथा ९० नं. को प्रकृति एवं परिधिभिन्न नपर्ने निवेदन तथा सोलाई सनाखत गरी दिएको भनीएको बयान प्रमाण लाग्न सक्ने कानूनी आधार प्रष्ट हुन नसकेको अवस्थामा त्यसैलाई अकाट्य प्रमाण मानी अभियोग दावीबाट सफाई दिन नमिल्ने ।

४. ठुली दिदी भन्ने फूलमती श्रेष्ठ (महर्जन) विरुद्ध रोसना लामासमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६६, अंक ८, नि.नं. ९२०८, मुद्दा: जीउमास्ने बेच्ने ।)

फौजदारी अपराधमा सजायको माग गरी अभियोग लगाई अदालतसमक्ष पेश गरेको अभियुक्तले अपराध स्वीकार गर्छ भने अन्य प्रमाण बुझ्न नपर्ने ।

अभिभावकको मञ्जुरी हुँदा त्यस्तो कार्य कानूनानुरूप नहुने ।

कलिला नाबालक केटाकेटीहरूलाई सर्कस जस्तो जोखिम काममा लगाउन विदेश पुऱ्याएर विक्री गरी रकम लेनदेन गरी जोखिम काममा लगाई छाडी आउने कार्यलाई निर्दोष मान्न नमिल्ने ।

महिलाउपर हुने गम्भीर अपराधमा नाबालक र महिलाहरूको हक रक्षा गरी नाबालक र महिलाहरूलाई न्याय दिलाउन भारतमा भएको अनुसन्धानको सिलसिलामा संकलित प्रमाणलाई नेपाली अदालतले प्रमाणमा लिन सक्ने व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिने ।

अपराधबाट पीडित बालबालिकाको संरक्षण र उनीहरूको हितको लागि नेपाल सरकार र नेपालको न्यायपालिका दुवै नेपाल कानून र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि एवं अन्य Declaration हरूलाई लागू गर्न कटिबद्ध हुनुपर्ने ।

५. विनय मानन्धर विरुद्ध मुकुन्ददास श्रेष्ठको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७, अंक २, नि.नं. ८३११, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

विशेषज्ञको राय प्रतिवेदन यो यति करणबाट शंकास्पद वा विरोधाभाषयुक्त छ भनी इजलाससमक्ष प्रष्टयाउनु पर्ने सम्बन्धित पक्षको दायित्व हुने हुँदा यस्तो दायित्वलाई

शंकारहित तवरबाट पुष्टि गर्नुपर्ने ।

विशेषज्ञले दिएको प्रतिवेदन शंकास्पद, द्विविधायुक्त वा अस्पष्ट नभई फटिक भैं स्वच्छ (Crystal Clear) र अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले समर्थित गर्दछ भने त्यस अवस्थामा अदालत स्वयंले तर्क वितर्क गरी शंका उपशंका उठाउनुसमेत न्यायोचित नहुने ।

बिनाआधार विशेषज्ञले दिएको प्रतिवेदनलाई अन्यथा गर्दा वास्तविक न्याय प्रदान गर्ने उद्देश्यबाट दिशाभ्रमित हुने अवस्था उत्पन्न हुन जाने अवस्थाप्रति अदालत सजग हुनुपर्छ । अपराधलाई प्रमाणित गर्ने कडीको रूपमा रहने अनुसन्धानको क्रममा संकलित प्रमाणका रूपमा अभिन्न अङ्ग मानिने प्रतिवेदनलाई अस्वीकार गर्न अदालतलाई त्यति नै स्पष्ट आधार र कारणको आवश्यकता पर्दछ । यसमा वस्तुनिष्ठ व्याख्यान गरी अस्वीकार गर्नुपर्ने वैज्ञानिक आधारसमेतको स्पष्ट उल्लेखन गरी विमति राखी खण्डन गर्न सक्नु पर्दछ र यो खण्डन चिकित्सा विधिशास्त्र (Medical Jurisprudence) का सर्वमान्य सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्ने ।

मृतकको लाश र त्यसमा विशेषज्ञले गर्ने अध्ययनले मृत्युको कारणका बारेमा धारणा बनाउन अदालतलाई सहयोग गर्दछ । यस अर्थमा विशेषज्ञको रायले पनि बलियो प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न सक्दछ भन्ने सन्दर्भ नै चिकित्सकीय प्रमाण (Medico-Evidence) को मूल मर्म हुने ।

वास्तविक मृत्युको कारण पत्ता लगाउने ज्ञाता विशेषज्ञ हुँदा सो रायमाथिको निर्भरता नै न्यायको लक्ष्यप्राप्तिको लागि सबैभन्दा बढी सहायक हुन्छ भन्ने विमति राख्न नहुने ।

कुनै नारीको मृत्युको प्रश्न सन्मुख आएकोमा पुरुष संलग्न घरायसी हिंसाकै कारण भएको हो भनी पूर्वानुमान गरी आवेशात्मक भावनामा बगेर न्यायको बलिवेदीमा कसैलाई चढाई दावी ठहर्‍याउनु न्यायोचित नहुने ।

विश्वासिलो अकाट्य प्रमाणको अभावमा अनुमान, आशंका र संभावना जस्ता मनोगत प्रमाणलाई मात्र आधार बनाई कर्तव्यबाटै मृतकको मृत्यु भएको भनी निष्कर्षमा पुग्नु न्यायोचित नहुने ।

६. करिमन भन्ने राजदेव हजरा दुसाधसमेत विरुद्ध देवेन्द्रप्रसाद केसरीको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७८, अंक ७, नि.नं. ७४२१, मुद्दा: जीउ मास्ने बेच्ने र डाका ।)

अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष भएको बयान अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित भइरहेको र बलपूर्वक बयान गराएको भन्नेसमेत पुष्टि हुन नसकेको अवस्थामा प्रमाणयोग्य हुने ।

मानिस अपहरण गरी विदेशमा लगी रकम लिई बिक्री गरेको कार्य तत्कालीन अवस्थामा प्रचलनमा रहेको कानून जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ ले निषेध गरेको आपराधिक कार्य मान्नु पर्ने ।

मानिस बेच्ने जस्तो जघन्य अपराध गरेको पुष्टि भएको र त्यस्तो अपराध रोक्न एवं अपराधीलाई सजाय गर्न बनेको विशेष ऐन कार्यान्वयनमा रहेकै अवस्थामा उक्त कानून नै आकर्षित हुने ।

सार्वजनिक अपराध र सजाय ऐन, २०२७ र जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ का कुनै प्रावधान बाभिएका भएमासमेत पछिल्लो अर्थात् २०४३ सालको ऐनको प्रावधान

लागू हुन्छ । अर्कातर्फ यो २०४३ सालको खास अपराधको रोकथामका लागि बनेको विशिष्ट ऐनले आफ्नो परिधिमा समावेश गरेको अपराधका लागि अन्यत्र प्रयोजनका लागि २०२७ सालमा बनेको ऐन आकर्षित नहुने ।

७. श्याम भन्ने रुपबहादुर क्षेत्रीसमेत विरुद्ध रञ्जना देवकोटासमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६८, अंक १२, नि.नं. ८७३२, मुद्दा: जीउ मास्ने बेच्ने ।)

मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशसमक्ष गरेको प्रमाणित बयानलाई दवाव र प्रभावमा भए गरेको मान्ने हो भने न्याय प्रणाली नै निष्फल हुने अवस्था रहन्छ । मुद्दाको न्याय निरोपण गर्ने न्यायाधीशसमक्ष भएको त्यस्तो प्रमाणित बयान नै स्वतन्त्रपूर्वक नभएको भन्नेअविश्वसनीय कथनलाई स्वीकार गर्न नसकिने ।

बकपत्र तत्काल नै हुने नभई समयको अन्तरालपछि मात्र भिकार्ड गरिने परम्परा रहेको अवस्थामा जाहेरवालाहरू पनि प्रभावमा अन्यथा बकपत्र गर्न सक्ने स्थिति इन्कार गर्न नसकिने ।

जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ विशेष प्रकृतिको ऐन भएकोले पछि जाहेरवाला पीडित Hostile हुन सक्ने महसुस गरी अदालतबाटै पीडितको बयान प्रमाणित गराउनु पर्ने कानूनी प्रावधान विद्यायिकाद्वारा राखिएको र सो बमोजिम नै प्रमाणितसमेत भएको बयान व्यहोरालाई पछि आएर होइन भनीदिएकै भरमा प्रमाण ग्राह्य नहुने भन्न नहुने ।

कसैले पनि न्यायिक प्रक्रियामा सत्य तथ्य कुरा खोली सही निष्कर्षमा पुग्न सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । अन्यथा अदालत मात्रैले सही तथ्य पत्ता लगाई वास्तविक न्याय गर्न असमर्थ हुन्छ । भ्रूटो कुराको जाहेरी दिने, बयान कागज प्रमाणित गरी दिने अदालतमा एक किसिमले आफ्नो भएको व्यहोरा लेखाई प्रमाणित गर्ने गर्न लगाउन अनि साक्षी परीक्षणको प्रक्रियामा अन्यथा व्यहोरा लेखाई सत्य तथ्य नै भ्रमित गर्ने गरी विरोधाभाषपूर्ण कुराहरू राख्न अन्य व्यक्तिहरूको अतिरिक्त स्वयं पीडित भनेका मानिसहरूलाई पनि छूट दिन सकिन्न । राज्य र कानूनका संयन्त्रहरूलाई हलुकासँग आफ्नो स्वार्थमा प्रयोग गर्ने र अरुको हक हितमा प्रतिकूल स्थिति सिर्जना गरी राज्यका उपर अनुचित दायित्व सिर्जना गर्ने कार्य कुनै विन्दूमा पनि सत्य वा ग्राह्य हुन नसक्ने ।

आवश्यक सुरक्षा र समर्थनका अभावमा न्यायिक प्रक्रियामा यथार्थ सहयोग गर्नु जोखिमपूर्ण हुने भै बाध्यताबश आफ्नो सही कुरा पुष्ट्याई गर्न सक्ने गरी बकपत्र गर्न नसकेकोसमेत स्थित रहिरहेमा आफ्नो पूर्व कथनको विपरीत लाभको लागि अन्यथा बकपत्र गर्न बाध्य हुने स्थिति आउँछ, जुन अपराधीलाई न्यायको प्रक्रियामा ल्याई दण्डित गर्ने र समाजमा न्याय र सुरक्षाको वातावरण सिर्जना गर्ने कुरामा बाधक बन्न सक्छ । त्यस्तो स्थिति गम्भीर स्थिति मान्नु नपर्ने ।

पीडितहरूले पछिल्लो समयमा अदालतमा बकपत्र गर्दा दिएको अभिव्यक्ति जे भए पनि सोभन्दा अधि निजहरूको उद्धार गरी गरेको कागज एवं अदालतमासमेत उपस्थित भै प्रमाणित गरी दिएको बयान कागजको मान्यतालाई नै शून्य हुने गरी पछिल्लो समयमा अदालतमा गरेको बकपत्रको अभिव्यक्ति ग्राह्य एवं विश्वसनीय मान्न नसकिने ।

वारदात घटनाको समय अन्तरालपछि कसैलाई सफाई दिन सहयोग गर्ने हिसावले पछि

अन्यथा बकपत्र गरेको देखिए पनि तथ्यगत सबूद र घटनावलीले अभियोग दावीको कसूर पुष्टि गरेको कुराबाट निर्णय हुने हुनाले Hostile भै पछिबाट गरेको त्यस्तो बकपत्रले मुद्दाको तथ्यमा तात्त्विक असर पर्न नसक्ने ।

फौजदारी अपराधमा अभियुक्तले अपराध गरेको हो कि होइन भन्ने वस्तुगत तथ्य र सबूद प्रमाणहरूको आधारमा निर्णय गर्ने कुरा भएकोले अपराधीलाई (बचाउ गर्ने नियतले प्रमाणित बयानलाई अन्यथा भनी Hostile भै पीडितले बकपत्र गर्दैमा अपराध छिप्न नसक्ने ।

८. सुष्मा दनुवार राईको जाहेरीले नेपाल सरकार विरूद्ध दिनेश परियार भन्ने सनमान नेपालीसमेत (ने.का.प. २०७०, अंक १०, नि.नं. १०६२, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा औसारपसार ।)

घटनाबाट पीडित व्यक्तिले घटनाको तत्कालपछि व्यक्त गरेको कुरा अदालतले प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(ख) बमोजिम प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा लिनुपर्ने ।

आफूलाई बिक्री गरेको ठाउँबाट भागी काठमाडौं आई प्रहरीसमक्ष व्यक्त गरेको कुरा अदालतमा सनाखत गरी दिएको र पछि साक्षी सरह अदालतमा उपस्थित भई सोही बमोजिम बकपत्र गरी दिएकोसमेत अवस्थामा निजको सो कथन प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(ख) बमोजिम प्रमाणमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो प्रत्यक्ष प्रमाणको विद्यमानतामा प्रतिवादीको इन्कारी बयान मात्र निजको निर्दोषिता प्रमाणित हुन नसक्ने ।

प्रतिवादीले पीडितलाई काठमाडौंबाट कलकत्ता लगी सोबापत रकमसमेत प्राप्त गरेको देखिएबाट निजले बिक्री गरेको मान्नु र पर्ने र सो कुरा अदालतमासमेत स्वीकार गरेको देखिएको र अदालतमा स्वइच्छापूर्वक व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ बमोजिम अभियुक्तको विरूद्ध प्रमाणमा लिनुपर्ने ।

९. कमलप्रसाद खरेलको जाहेरीले नेपाल सरकार विरूद्ध रामईश्वर राय यादवसमेत (ने.का.प. २०७१, अंक ९, नि.नं. १२४३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

अनुसन्धान तहकिकातको सिलसिलामा कागज गराइएका व्यक्तिहरू जबसम्म अदालतमा आई आफूले बोलेका कुराहरू खम्बिर हुने गरी बकपत्र गर्दैनन् उक्त प्रमाणहरूलाई ग्राह्य भन्न नसकिने ।

कुनै पनि हत्याको अपराधिक कार्य प्रमाणित हुनको लागि सो कार्य दुषित मनसाय (Mens Rea) राखी पूर्वयोजना बनाई कार्य (Actus Reus) गरिएको हुनुपर्दछ । सो कार्यको परिणामको पूर्वजानकारी (Foresightness of consequence) र परिणाम घटाउने इच्छा (Desire of consequence)समेत भएको हुनुपर्दछ । कर्तव्य ज्यान मुद्दामा प्रतिवादीहरूद्वारा गरिएको कार्यमा ती चार तत्वहरू रहेका थिए भन्ने कुरा वादी पक्षले नै ती कुरा स्थापित भएको प्रमाणित गर्नुपर्ने ।

१०. लक्ष्मीकुमारी मिश्र (श्रेष्ठ) विरूद्ध मखमली मिश्रसमेत (ने.का.प. २०७३, अंक १२, नि.नं. १७२४, मुद्दा: अंश चलन ।)

मतदाता परिचयपत्र, मतदाता नामावलीमा भएको पारिवारिक विवरण र सवारी चालक अनुमतिपत्रहरूबाट असर्फीलाल र रविशंकर बीचको नाता सम्बन्ध रहेको देखिएको र एकआपसमा आफूहरूलाई बाबुछोराको रूपमा लामो समयदेखि आचरण र व्यवहारबाट

स्वीकार गरेको देखिन्छ। ती कागजातहरू सरकारी कार्यालयबाट जारी गरिएका वैधानिक कागजातहरू हुन्। यद्यपि तिनीहरूको प्रयोजन अलगअलग भए पनि ती कागजपत्रमा उल्लेख भएको नाता सम्बन्ध देखिने विवरणहरू भुट्टा हुन् भन्ने आधार देखिन सकेको छैन। पेस भएका ती सबै कागजपत्रबाट प्रतिवादी रविशंकर मिश्र र असर्फीलाल भन्ने केदार मिश्र बाबु छोरा भनी उल्लेख हुनु संयोग मात्र हुन नसक्ने।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४ को उपदफा १ मा कुनै व्यक्तिले लेखेर, बचनले वा आचरणद्वारा कुनै व्यक्तिलाई कुनै कुरा यस्तो हो भन्ने ! विश्वासमा पारी वा त्यस्तो विश्वासमा पर्न दिई सो व्यक्तिबाट कुनै काम गराएमा वा हुन दिएमा निज र सो व्यक्तिका बीचमा चलेको कुनै मुद्दामा सो कुरा त्यस्तो होइन वा थिएन भनी निजले खण्डन गर्न पाउने छैन भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। कसैले आफूसँग सम्बन्धित कुनै तथ्यलाई यस्तो हो, छ वा थियो भनी औपचारिकरूपमा कुनै अड्डा, अदालत वा सरकारी कार्यालयमा अभिलेख रहने गरी एकपटक व्यक्त गरी सोबाट फाइदा लिइसकेपछि आफूलाई नोक्सान वा बेफाइदा हुन्छ भन्ने मात्र आधारमा त्यस्तो व्यक्तिले पछि आफूले एकपटक व्यक्त गरिसकेको तथ्यबाट पछि हट्न नपाओस् वा त्यस्तो तथ्यलाई अस्वीकार गर्न नसकोस् र तथ्यमा स्थिरता कायम हुन सकोस् भनी प्रमाण कानूनमा विवन्धनको सिद्धान्त (Doctrine of estoppel) विकास भएको हो। यही सिद्धान्तलाई उक्त कानूनी व्यवस्थाले पनि स्वीकार गरेको मानिने।

DNA परीक्षण सक्षम विशेषज्ञले गरी वास्तविक व्यक्तिको रगतको नमुना संकलन गरी कुनै प्रकारको मिसावट (Contamination) नभएको रगतको नमुना निकालिएदेखि प्रयोगशालासम्म शंकारहित तवरले Chain of custody सुनिश्चित गरी वा प्राप्त गरी कुनै त्रुटि नगरी परीक्षण र निष्कर्ष निकालेमा यस्तो परीक्षणको निष्कर्ष विश्वसनीय र स्वीकार्य हुनेमा कुनै सन्देह गर्ने ठाउँ रहँदैन र यस्तो परीक्षणलाई अदालतले पनि प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नु नै पर्ने।

DNA परीक्षणको वैज्ञानिक पद्धतिले विभिन्न र मुद्दाको निराकरणको लागि ठूलो सहयोग गरेको अवस्था पनि छ र यो पद्धतिको उपयोग अदालतले गर्नु पनि पर्दछ तर DNA परीक्षणको आदेश गर्नुपूर्व अदालत अत्यन्त संवेदनशील हुनुपर्दछ। यदि मिसिल संलग्न अन्य ग्राह्य प्रमाणहरूले विवादित नाताको सन्देहरहित निष्कर्षमा पुग्न सकिने अवस्था छ वा प्रमाणमा पेस भएका अन्य मिसिलबाट प्रस्तुत मुद्दाको नातासम्बन्धी विवाद निराकरण भई अन्तिम भएर बसेको देखिन्छ वा नातामा विवाद उठाउने पक्ष आफ्नो विगतको कार्य वा आचरणले त्यस्तो विवाद उठाउन नपाउने गरी विवन्धित छ भने पक्षले DNA परीक्षणको माग गरेकै आधारमा DNA परीक्षण गर्ने आदेश गर्नु उपयुक्त हुँदैन। यस्तो अवस्थामा DNA परीक्षणको आदेश नदिँदा DNA को वैज्ञानिकतामा सन्देह गरेको मान्नु पर्ने भन्न पनि नमिल्ने।

मुद्दामा DNA को आदेश गर्नुपर्ने हो वा होइन भन्ने कुरा पक्षको अधिकारभन्दा पनि न्याय निरूपण गर्ने प्रयोजनका लागि अदालतको तजविजी विषय हो। यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्दा अदालतले समाजमा पर्न सक्ने सम्भावित असर र प्रभावलाई नजरअन्दाज गर्न नमिल्ने।

आफूले सानैदेखि पालनपोषण गरी हुर्काई बढाएको विवाद नपरेसम्म बीसौं वर्षदेखि आफ्नो

सन्तानको रूपमा स्वीकार गरी आएको प्रतिवादीलाई अंशबाट वञ्चित गर्ने र आफूलाई फाइदा हुन्छ भन्ने उद्देश्यले सन्तानको रूपमा अस्वीकार गरेकै आधारमा अदालतले यथेष्ट औचित्य भएमा मात्र गर्नुपर्ने DNA परीक्षणको आदेश सहजै गरिदिने हो भने यसले लामो समयदेखि समाज र परिवारमा चली आएको स्वाभाविक, सामान्य र अपेक्षित व्यवहारमा उथलपुथल र विशृङ्खलता आई व्यक्तिको सामाजिक पहिचान नै गुम्न सक्ने स्थिति आउने पनि हुन सक्ने ।

आफ्नो जैविक बाबु आमाको बारेमा जानकारीसम्म नहुने सानो उमेरदेखि आफूले छोरासरह पाली राखी, बढाएको र हुर्काएको मानिसलाई निज वयस्क भएपछि आफूले पनि सन्तानको रूपमा नस्वीकार्ने र कसको सन्तान हो भनी पहिचान पनि नगरी दिने हो भने यस्ता सन्तान पहिचानविहीन, सहाराविहीन र परित्यक्त पनि हुन जान सक्छन । यस्तो अवस्थामा अदालत अग्रसर भई DNA परीक्षणको आदेश गर्न नमिल्ने ।

वस्तुतः मिसिल संलग्न मतदाता परिचयपत्र, मतदाता नामावलीमा भएको पारिवारिक विवरण, सवारी चालक अनुमतिपत्र र विद्यालयको Examination Report Card लगायतका प्रमाणहरूको पृष्ठभूमिमा प्रतिवादी असर्फीलाल मिश्र प्रतिवादी रविशंकर मिश्रको पिता भएको देखिएकोमा सो कुरा होइन भनी जिकिर लिन निज प्रतिवादीहरू विवन्धित रहेको देखिएको छ । त्यसका अतिरिक्त निजहरूको बाबु छोराको जैविक सम्बन्ध पत्ता लगाउन DNA परीक्षणको माग प्रतिउत्तरपत्रमा नउठाई केवल पुनरावेदन तहमा मात्र माग दावी लिइएको पाइन्छ । यस तथ्यगत अवस्थाको सेरोफेरोमा हेर्दा प्रतिवादीहरू वादीको अंश हक मेट्ने दुरासयले अभिप्रेरित भएको देखिन्छ भने सो मागबमोजिम DNA परीक्षणको आदेश गर्न आवश्यक नै नरहेको अवस्थामा DNA परीक्षणको आदेश भएको देखिन्छ । यस अवस्थामा मिसिल संलग्न अन्य प्रमाणहरूको विपरीत निजहरूको बाबु छोराको जैविक सम्बन्ध नरहेको भन्ने प्रतिवेदनको आधारमा सुरु र पुनरावेदन तहबाट भएको फैसलालाई केही उल्टी गरी प्रतिवादी रविशंकर मिश्रको नाममा सम्पत्ति देखिए निजबाट मात्र यी वादीले अंश पाउने र पुनरावेदक प्रतिवादी असर्फीलाल मिश्र भन्ने केदार मिश्र र मखमली मिश्रको सम्पत्तिबाट अंश नपाउने ठहर गरेको यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६७।१।२९ को फैसला मिलेको नदेखिँदा उक्त फैसलासँग सो हदसम्म सहमत हुन सक्ने अवस्था नरहने ।

११. कुमार गुरुङ विरूद्ध माया गुरुङको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६४, अंक ५, नि.नं. ९८१२, मुद्दा: जबरजस्ती करणी ।)

समयको अन्तरालपछि अदालतमा भएको बकपत्रमा पीडित र जाहेरवालाले प्रतिवादीलाई फाइदा पुग्ने गरी वा सजायबाट उन्मुक्ति दिने कुनै लोभ लालच वा प्रभाव वा दबावसमेतमा परी वा माफी दिने सोच बनाई आफ्नै मौकाको भनाइलाई खण्डन गरेपनि पीडितको स्वास्थ्य परीक्षणले वारदात स्थापित भइरहेको अवस्थामा पीडितको मौकाको भनाइलाई प्रमाणमा लिन मिल्ने ।

फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तबाट आरोपित कसूर भएको हो होइन भन्ने र तथ्यगत सबुदहरूको आधारमा निष्कर्षमा पुगी निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । हाम्रो समाजमा सामाजिक र पारिवारिक स्थितिको कारणले प्रतिवादीलाई सजायबाट उन्मुक्ति दिने नियतले स्वयम् पीडितलगायत कसैले अदालतमा आई मौकाको बयानविपरीत इन्कारी बयान दिन सक्ने स्थितिलाई ध्यानमा राखी न्यायकर्ता त्यसतर्फ सजग हुनुपर्दछ । मिसिल संलग्न

प्रमाणहरूको विश्लेषण गरी प्रतिवादीले कसूर गरेको हो होइन भनी निष्कर्षमा पुग्न पर्ने । निरपराध ठहर हुने गरी कसैले प्रतिवादीका हकमा बयान दिएको आधारबाट मात्र प्रतिवादीलाई उन्मुक्ति दिन नमिल्ने ।

पीडितले मौकामा बयान गर्दा करणी गरेको भन्ने प्रतिवादीउपर पोल गर्दै साबिती बयान गर्ने र अदालतसमक्ष होइन भनी इन्कारी बयान गरेकै आधारमा कसूर ठहर हुने र नहुने भन्नु भन्दा पहिले फरक फरक अभिव्यक्तिका बयानमा उल्लिखित अन्तरनिहित वस्तुस्थितिलाई विश्लेषण गर्दै निष्कर्षमा पुग्न पर्ने ।

प्रस्तुत मुद्दा गम्भिर प्रकृतिको भएको र यस्ता मुद्दामा प्रतिवादीले साक्षीहरूलाई आश, त्रास वा प्रलोभनमा पारी अनुसन्धानका क्रममा मौकामा दिएको बयानमा अन्यत्र मोड्न Hostile बनाउन खोज्दछन् । Hostile भएकै आधारमा प्रतिवादीलाई आरोपित कसूरबाट सफाई दिन नमिल्ने ।

मिसिल संलग्न रहेका प्राप्त प्रमाणहरूबाट प्रतिवादीले कसूर गरेको स्थापित हुन आएको स्थितिमा पीडित जाहेरवालाले प्रतिवादीले कसूर गरेको होइन भनी बकपत्र गरी दिँदा मिसिलबाट स्थापित तथ्यलाई अन्यथा गर्न नमिल्ने ।

अपराध हुँदाको परिस्थिति, समय र पक्षको भनाइ र मिसिल संलग्न प्रमाणहरूको विश्लेषण गरी कसूर भएको हो वा होइन भनी यकिन गरी कसूर गर्ने प्रतिवादीलाई सजाय दिनु न्यायको मान्य सिद्धान्त हुने ।

आफ्नै श्रीमतीले पतिउपर र आफ्नै छोरीले बाबुउपर आफूहरूको भविष्यमाथि प्रश्न उठ्ने गरी अनाहकमा मौकामा उजुर गरे होलान भनी अनुमान गर्न मिल्दैन । अदालतसमक्ष बकपत्र गर्दा इन्कारी बयान गरेकै आधारमा अन्य प्रमाण नहेरी कसूरबाट उन्मुक्ति दिनु न्यायसङ्गत पनि नहुने ।

जबरजस्ती करणी अपराधमा चशमदिद गवाह पीडितनै हुन्छन् । पीडितले मौकामा व्यक्त गरेको कुरा नै सत्य हुन्छ किनकी त्यसबेला आफूलाई परेको पीडा मानसपटलबाट हटेको नहुने ।

१२. रामबहादुर थापासमेत विरूद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७४, अंक ९, नि.नं. ९८८०, मुद्दा: घुस रिसवत लिई भ्रष्टाचार गरेको)

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ मा “अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्नु हुन्छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यस व्यवस्थाअनुसार ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको प्रमाण बुझ्न सकिने देखिन्छ । सम्बद्ध कुरा भन्नाले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरालाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न सहायता हुने कुरालाई सम्झनु पर्दछ । प्रस्तुत मुद्दामा प्रमाणको रूपमा पेस गरिएको सि.डी.बाट देखिएको अन्य दृष्यबाट रिसवत् लिने दिने कार्य भएको तथ्य खुल्न आएको छ । आरोपित कसूर गरेको तथ्य समर्थित हुने व्यहोरा सि.डी. मा रहेको देखिएकाले यसलाई सम्बद्ध प्रमाण होइन भन्ने नमिल्ने ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ मा “पक्षले अदालतबाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुनै कुरा निजका विरूद्ध प्रमाणमा लिन हुन्छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । पक्षले बोली वचनद्वारा, लेखेर, ईशाराद्वारा वा आचरणद्वारा पनि कुनै कुरा व्यक्त गरेको हुन सक्तछ । यसरी व्यक्त गरेको कुरा यदि प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२)(क) मा व्यवस्थित प्रावधानहरूको

प्रतिकूल देखिँदै न भने त्यस्तो कुरालाई प्रमाणमा लिन मिल्ने नै देखिने ।

विद्युतीय माध्यमबाट संकलन गरिएका कुराहरूलाई व्यवस्थित र नियमन गर्ने सम्बन्धमा कानूनले थप प्रष्ट मार्ग निर्देशन गर्नु आवश्यक छ । यस पक्षमा खासगरी प्रमाण लिन कुरामा केही अप्रष्टता रहेको कारणबाट द्विविधा उत्पन्न हुन सक्ने अवस्था पनि रहेको छ । तर यसको तात्पर्य सि.डी. लगायत विद्युतीय माध्यमबाट संकलित प्रमाणलाई मुद्दामा प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्दैन भन्ने अवश्य होइन । विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको अभूतपूर्व विकास र थपिएका अनेकौ नवीनतम् आयामहरूलाई न्याय निरूपणका सन्दर्भमा अदालतले अनदेखा गर्न नहुने ।

१३. भाग्य नारायण बैठासमेत विरूद्ध राकेश चौधरीको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५, अंक ३, नि.नं. ९९८०, मुद्दा: अपहरण तथा शरीर बन्धक ।)

पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्केको निष्कर्ष (Finding) लाई अनुसन्धान, तहकिकातको क्रममा संकलित प्रमाणबाट समर्थित गरेको अवस्थामा त्यस्तो पोलिग्राफ परीक्षण पद्धतिबाट परीक्षण गरी निस्केको निष्कर्ष एवं रायलाई प्रमाणको रूपमा ग्राह्य गर्न सकिने ।

सह-अभियुक्तको पोललाई विभिन्न कोणबाट मूल्याङ्कन गर्दा, विश्वसनीय र वास्तविकता प्रकट गरेको देखिन आउँछ, भने प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने ।

१४. नेपाल सरकार विरूद्ध सिताराम मुखियासमेत (ने.का.प. २०७५ अंक ७ नि.नं. १००४५)

फौजदारी मुद्दामा कसूरसँग सम्बन्धित बरामदी मुचुल्कालाई महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा लिन गरिन्छ । जुन बरामदी मुचुल्काका प्रतिवादीहरू घटनाका प्रत्यक्षदर्शी हुनु, उनीहरूको बनाइले प्रमाण मूल्यांकनको रोहमा महत्व राख्ने । हातहतियार बरामद भएको अवस्थामा अपराध नमानिने जिकिर लिनका लागि आफूसँग हातहतियार रहनु पर्ने उचित कानूनी आधार देखाउन सक्नु पर्ने ।

१५. ओमनारायण ठाकुर विरूद्ध प्रेमकुमार शर्मा ठाकुरसमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६, अंक २, नि.नं. १०१८९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

मौखिकरूपमा बोलेको कुरा मृतकले होस छँदै बोलेबमोजिम लिपिवद्ध गरेको हो भनी स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि गराउन सकेमा प्रमाणग्राह्य हुने ।

मरणासन्न वक्तव्य प्रमाणमा लिन र त्यसको विश्वासनीयता कायम गर्न सो कागज गर्दा अस्पतालमा कार्यरत व्यक्ति वा अन्य स्वतन्त्र व्यक्तिको रोहवर र सो व्यक्ति अदालतमा आई बकपत्र गरी पुष्टि गर्नुपर्ने ।

अचेत मानिसले सबै जानकारीहरू सविस्तार लेखाएको भन्ने कुरालाई स्वाभाविकरूपमा लिन नसकिने ।

१६. पारस चौधरीसमेत विरूद्ध राधेश्याम थारूको जाहेरीले नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६, अंक ६, नि.नं. १०१६७, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

प्रत्यक्षदर्शी नभए पनि अन्य प्रमाणबाट कसूरदार देखिएमा प्रतिवादीहरूलाई उन्मुक्ति दिन नमिल्ने ।

साक्षी परीक्षण

१. गोविन्द भन्ने कृष्णप्रसाद सिखडासमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०२६, अंक १, नि.नं. ४६९, मुद्दा: ज्यान ।) ४३
२. वैद्यनाथ मण्डल विरुद्ध मधुसुदन पाण्डेको जाहेरीले श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४४, अंक ६, नि.नं. ३१२७, मुद्दा: डाका ।) ४३
३. राजेन्द्र राय नेटुवा विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४५, अंक ३, नि.नं. ३३८१, मुद्दा: ज्यान ।) ४३
४. श्री ५ को सरकार विरुद्ध गोग्दु खवास (ने.का.प. २०४५, अंक १२, नि.नं. ३६८१, मुद्दा: आगलागी ।) ४४
५. हेमराज पिके विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४९, अंक ५, नि.नं. ४५३९, मुद्दा: लागू औषध हेरोइन बिक्री वितरण) ४४
६. सुनिता अधिकारीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध दिवाकर पण्डित (ने.का.प. २०६०, अंक १, नि.नं. ७१६७, मुद्दा: ज्यान मार्ने उद्योग ।) ४४
७. विति भन्ने कलावती यादव विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०६३, अंक ३, नि.नं. ७६६३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ४५
८. रामशरण महतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६३, अंक ८, नि.नं. ७७४९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ४५
९. श्री ५ को सरकार विरुद्ध वैद्यनाथ पण्डितसमेत (ने.का.प. २०६४, अंक १, नि.नं. ७८०९, मुद्दा: खुन डाका ।) ४६
१०. क कुमारी र ख देवीको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध पारसनाथ पाठकसमेत (ने.का.प. २०६५, अंक ९, नि.नं. ८०१४, मुद्दा: जीउ मास्ने बेच्ने ।) ४६
११. समयकुमारी (परिवर्तित नाम) को जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्रीसमेत (ने.का.प. २०६८, अंक २, नि.नं. ८५६४, मुद्दा: जवर्जस्ती करणी ।) ४७
१२. श्याम भन्ने रुपवहादुर क्षेत्रीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६८, अंक १२, नि.नं. ८७३२, मुद्दा: जिउ मास्ने बेच्ने ।) ४८
१३. नन्दादेवी जोशी विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६९, अंक १, नि.नं. ८७६०, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ४९

साक्षी परीक्षण

१. गोविन्द भन्ने कृष्णप्रसाद सिंखडासमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०२६, अंक १, नि.नं. ४६९, मुद्दा: ज्यान ।)

धेरै होसियारसाथ छानविन गरेर मात्र ज्यादै कम उमेरका कलिला केटाकेटीहरू (जसको सम्झना शक्ति र विषय बुझ्ने शक्ति कम हुनु हुँदैन) को बचनलाई प्रमाण लिन हुने । ज्यादै कम उमेरका कलिला केटाकेटीको बचनलाई भर गरी प्रमाण मान्न सारै कठिन हुन जान्छ । विषयअनुसार त्यस्ताहरूले भनेको कुरालाई बिल्कुल नामञ्जुर गर्न पनि सकिँदैन । धेरै नै होसियारसाथ छानविन गरेर मात्र बालकहरूको बचनलाई प्रमाण लिइने हो । साक्षीहरूको बकपत्र गराउँदा धर्म भकाउनु पर्ने हुँदा बालकहरूको सम्झना शक्ति र विषय बुझ्ने शक्ति कम रहेछ भने निजहरूको बचन विश्वास मान्नै हुँदैन ।

ज्यान सम्बन्धीको ऐनमा रहेको व्यवस्था-कुटपिटको चोटले नभई कुटपिटको चोटबाट अरु केही भएर मृत्यु भएमा कर्तव्य गरी ज्यान मार्नेको पूरा सजाय नहुने । ज्यान सम्बन्धीको ऐनमा रहेको व्यवस्थाबाट कुटपिटको चोट नै मृत्युको कारण भएमा कर्तव्य गरी ज्यान मारेको मानिने र सो कुटपिटको चोटद्वारा अरु केही हुन आएमा कर्तव्य गरी ज्यान मार्नेको पूरा सजाय हुँदैन ।

२. वैद्यनाथ मण्डल विरुद्ध मधुसुदन पाण्डेको जाहेरीले श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४४, अंक ६, नि.नं. ३१२७, मुद्दा: डाका ।)

एक पटक आफूले बके भनेको कुरा अक्षरस त्यही नै हुनपर्छ भन्नु स्वाभाविक हुन सक्ने देखिन आउँदैन, एकपटक व्यक्त गरी सकेको कुरा पुनः केही समयपछि व्यक्त गर्नु पर्दा सामान्य फेरबदल हुँदा त्यसलाई आफैले भनेको कुरा एक आपसमा बाभियो भनी भन्न मिल्ने देखिँदैन, यसरी अक्षरको फेरबदल हुन जानु सामान्य कुरा हो ।

डाकाहरूलाई मौकैमा देखे चिनेको भनी चश्मदिद् व्यक्तिहरूले अदालतमासमेत प्रष्ट रूपमा बकपत्र गरी लेखाई दिएको अवस्थामा डाका वारदात भएको छैन भनी स्वयं प्रतिवादीहरूले नै खण्डन गर्न नसेकेकोमा प्रतिवादीहरूका साक्षीले जाहेरवालाको घरमा डाका वारदात नै भएको छैन भनी लेखिदिएको भरमा नै यी प्रमाणले डाका वारदात नगरेको होला भनी भन्न नमिल्ने ।

३. राजेन्द्र राय नेटुवा विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४५, अंक ३, नि.नं. ३३८१, मुद्दा: ज्यान ।)

(१) सरजमिनमा लेखाई दिएको कथन र अदालतमा बकपत्र गर्दा भनेको कुरा मिले जतिमा प्रमाणमा लिन सकिने ।

(२) जिरह गर्न नपाएकोमा उसै मौकामा उजूर गर्नु पर्ने ।

(३) मुद्दा दोहऱ्याई निर्णय गरिदिनु भन्ने हुकूम प्रमाड्डी बक्स भई आएपछि प्रतिवादीलाई दिन ७ को म्याद जारी गरेकोमा सो म्यादभित्र हाजिर हुन नआई म्याद गुजारी फरार रहेको स्थितिमा अब जिरह गर्ने भन्ने कुरा निरर्थक हुन जाने ।

४. श्री ५ को सरकार विरुद्ध गोगुंरु खवास (ने.का.प. २०४५, अंक १२, नि.नं. ३६८१, मुद्दा: आगलागी ।)

- (१) सरजमिनका चशमदिद् गवाहहरुले अदालतसमेतमा आई चशमदिद भई सरजमीनको व्यहोरालाई पुष्टाई गर्दै बकपत्र गरिदिएकोमा २ जना सरजमिनका व्यक्तिले नदेखेको भनी सफाई दिंदैमा प्रतिवादीले आरोपित कसूर गरेनन् होला भनी मान्न सकिने अवस्था नदेखिने ।
- (२) वैशाख महिनामा पानी कुर्नु पर्दैन, पानी प्रशस्त पुग्छ, भनी त्यसलाई क्षेत्रीय अदालतले हाम्रो देशको किसानहरुको अस्वाभाविक प्रकृया हो भनी भन्नु या मान्नु कृषि प्रधान देशको किसानहरुको दैनिक चर्या पटककै बुभन नसकेको भन्ने कुरा प्रष्ट देखिन्छ र यस्तो किसिमको तर्कलाई युक्तियुक्त तर्क मान्न नमिल्ने ।

५. हेमराज पिके विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४९, अंक छ, नि.नं. ४५३९, मुद्दा: लागू औषध हेरोइन बिक्री वितरण)

अदालत समक्ष बिना आधार प्रतिवादीहरुले प्रहरीको बयानलाई स्वेच्छा विरुद्धको भन्दैमा अदालतले उक्त भनाइलाई मात्र आधार मानी प्रमाणको रुपमा मान्न इन्कार गर्ने हो भने अनुसन्धानको क्रममा प्रतिवादीहरुको कागज गराउने कानूनी व्यवस्थाको कुनै औचित्य नै नरहने ।

बरामदी मुचुल्काको काम तामेल गर्ने व्यक्ति भएको नाताले मात्र निजको बकपत्रलाई प्रमाणमा लिन नमिल्ने गरी प्रमाण ऐन लगायतका अन्य कुनै कानूनले रोक लगाएको नपाइने बरु प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८(ख) अनुसार निजको बकपत्रलाई प्रमाणको रुपमा ग्रहण गर्न मिल्ने ।

लागू औषध हेरोइन बरामद भएको भनी किटानी बकपत्र गरेको अवस्थामा बरामदी मुचुल्काका अर्का साक्षीले सो बरामदी मुचुल्कालाई स्वीकार गर्दै सो मा सहीसम्म प्रहरी थानामा गरेको भनी बकपत्र गरेको आधारमा मात्रै सो बरामदी मुचुल्कालाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।

६. सुनिता अधिकारीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध दिवाकर पण्डित (ने.का.प. २०६०, अंक १, नि.नं. ७१६७, मुद्दा: ज्यान मार्ने उद्योग ।)

प्रमाण ऐन ,२०३१ को दफा १८ मा कुनै घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा भएको तहकिकात वा जाँचबुझको सिलसिलामा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम तयार भएको कुनै लिखितमा उल्लेख भएको कुनै कुरा सो कुरा व्यक्त गर्ने व्यक्ति साक्षीको रुपमा अदालतमा उपस्थित भई बयान गरेमा प्रमाणमा लिन हुन्छ भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । अदालतबाट जारी भएको म्याद अनुसार अदालतमा उपस्थित भई आफ्नो व्यहोरा समर्थन हुने गरी बकपत्र गर्न नसकेको अवस्थामा जाहेरी दर्खास्तको व्यहोरा तथा अनुसन्धान अधिकारी समक्ष कागज गर्ने टिप्पणी प्रसाद निरौलासमेतको कागजको व्यहोरालाई उल्लेखित कानूनी व्यवस्था अनुसार प्रमाणमा लिन नमिल्ने ।

प्रतिवादिने मर्नेसम्मको मनसाय राखि छुरी हानेको र अन्य व्यक्तिहरुको अवरोधको करण मार्न भने नपाएको भन्ने अवस्थाको पुष्टि हुन सकेको भन्न नमिल्ने । त्यसैले मार्ने सम्मको

काम गरी सकेको भन्ने अवस्था नदेखिदा ज्यान सम्बन्धीको १५ नं. आकर्षित नहुने ।

७. वित्ति भन्ने कलावती यादव विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०६३, अंक ३, नि.नं. ७६६३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

यस्तो व्यक्तिको रोहवरमा यस्तो अधिकारी समक्ष व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुने भनेको अवस्था नभएपछि मरेको व्यक्तिले होस छँदै व्यक्त गरेको हो, हैन ? सो तथ्य पर्याप्त प्रमाणबाट पुष्टि हुन्छ, हुँदैन ? सो कुरा महत्वपूर्ण हुन आउने ।

अस्पतालमा डाक्टर वा नर्स समक्ष व्यक्त गरेको कुरा मात्र प्रमाणमा लिन हुने भन्ने स्पष्ट कानूनको अभावमा डाक्टर वा नर्स समक्ष भएको मृत्युकालीन घोषणालाई मात्र प्रमाणमा लिन मिल्ने भन्ने विद्वान अधिवक्ताको वहस जिकिर कानून सम्मत नदेखिने ।

मृतकले अस्पतालमा आफ्नो होस खुले पछि दिएको वयान (मृत्युकालीन घोषणा) को रोहवरमा वस्ने मृतकका दाजुले अदालतमा उपस्थित भै मृत्युकालीन घोषणाको तथ्यलाई समर्थित हुने गरी वकपत्र गरेको र निजको वकपत्रलाई शंका गरी रहनु पर्ने अवस्था विद्यमान नहुँदा मृतकले आफ्नो होस छँदै आफ्नो मृत्युको कारण सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणमा लिन मिल्ने ।

विद्वान अधिवक्ताले जिकिर लिनु भएवमोजिम मृत्युकालीन घोषणा (Dying Declaration) उपचार गर्ने डाक्टर, नर्स वा यस्तै अस्पतालका जिम्मेवार पदाधिकारीको रोहवरमा भएमा यस्ता विवाद कम हुने, मृत्युकालीन घोषणामा उपचार गर्ने डाक्टर, नर्सलाई रोहवरमा राख्न कानूनले बाधा नगरेको सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो मातहतका कार्यालयलाई निर्देशन दिए मृत्युकालीन घोषणामा उपचार गर्ने डाक्टर, नर्स रोहवरमा राख्न सकिने अवस्था विद्यमान हुँदा सो तर्फ महान्यायाधिवक्ताको ध्यान आकर्षित गराउने ।

८. रामशरण महतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६३, अंक ८, नि.नं. ७७४९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

मतियार साक्षीको रूपमा लिन सह-अभियुक्तलाई सजायबाट छुट दिई वा अभियोग नलगाई सरकारी पक्षको गवाह (Approver) को रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुनु पर्ने देखिन्छ । अन्यथा एकसाथ अभियोग लगाइएको सहअभियुक्तलाई सक्षम साक्षीको रूपमा राख्न र प्रमाणमा लिन नसकिने ।

सह-अभियुक्तको पोल आफैमा सारभूत प्रमाण होइन, यो त केवल न्याय निक्यौल गर्न वा कुनै प्रमाणित तथ्यलाई पुनः पुष्टि गर्ने वा अझ बल प्रदान गर्ने एउटा थप आधार मात्र हुने ।

सह-अभियुक्तको परीक्षण नगर्दा न्याय निष्पादनमा सारभूत रूपमा फरक नपर्ने हुनाले पनि प्रमाण कानूनसम्बन्धी सिद्धान्त र व्यवहारमा यसले अन्योल सिर्जना गर्ने भन्ने देखिन आउँदैन र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र सिद्धान्तको प्रतिकूल मान्न पनि नमिल्ने ।

सह-अभियुक्तको पोललाई प्रमाणमा लिने सम्बन्धमा कितानी कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहे पनि हाम्रो न्याय प्रणालीले मिसिल कागजातबाट खुल्न आएका तथ्य र व्यहोरालाई कुनै न कुनै रूपमा ग्रहण गर्ने वा स्वीकार गर्ने गरी आएको परिप्रेक्ष्यमा सह-अभियुक्तको

पोललाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न सकिने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको पाइने ।

वस्तुतः न्यायलाई बढी निश्चितता र वस्तुगत धरातलमा उभ्याई भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउन मिसिल कागजातबाट देखिन आएका र उपलब्ध भएका कुनैपनि सबूद प्रमाण जसले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा धेरथोर विवाद सुनिश्चित गर्न प्रकाश पार्दछ, ती सबैको सार (निचोड) बाट नै न्यायिक निष्कर्ष निकाल्नु बान्छनीय हुन्छ, र त्यो वस्तुपरक पनि हुन्छ । कुनै पनि कुराले न्यायलाई सुनिश्चित प्रदान गर्न मद्दत वा बल प्रदान गर्छ भने त्यसलाई उल्लेख नगरी थप आधार नलिनु उपयुक्त नहुने ।

९. श्री ५ को सरकार विरुद्ध बैद्यनाथ पण्डितसमेत (ने.का.प. २०६४, अंक १, नि.नं. ७८० ९, मुद्दा: खुन डाका)

फौजदारी मुद्दामा शंकारहित सबूद प्रमाणको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । विना सबूद सजाय गर्न मिल्दैन । प्रमाण कानूनमा Eye Witness अर्थात् चशमदिद गवाहको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । चशमदिद गवाहहरूले घटना देखेको भन्ने भनाइलाई अभियोग लागेको अभियुक्तले अदालत समक्ष जाँच्नु पाउनु पर्ने ।

अदालत समक्ष त्यस्ता गवाहलाई पेश गरी अभियुक्तलाई गवाहको भनाइ, बकाइ साँचो हो होइन जिरह मार्फत परीक्षण गर्ने मौका प्रदान गर्नु पर्छ र त्यसरी त्यस्ता चशमदित गवाहलाई जाँच दिई साक्षी परीक्षणबाट गवाहको शंकारहित तवरबाट परीक्षण भएपछि मात्र त्यस्ता गवाहहरूको बकाइलाई Direct / Original Evidence मानिन्छ, र त्यस्ता गवाहको आधारमा अभियोग प्रमाणित भएको मानिने ।

जिरहबाटसमेत प्रत्यक्षदर्शी गवाह भन्ने देखिएको हुँदा यी साक्षीहरू प्रमाण ऐन, २०३१ बमोजिम साक्षी हुन सक्ने व्यक्ति भई दफा ५० बमोजिम जिरहसमेत भएको हुँदा उक्त साक्षीहरूको बकाइ Legally admissible evidence मान्नु पर्ने ।

१०. क कुमारी र ख देवीको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध पारसनाथ पाठकसमेत (ने.का.प. २०६५, अंक ९, नि.नं. ८०१४, मुद्दा: जीउ मास्ने बेच्ने)

सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा वारदात वा कसूरको विषयमा कसै उपर पोल गरी दरखास्त वा निवेदन मुद्दा हेर्ने अड्डा समक्ष पठाउन सकिने र त्यसमा सनाखत गराई थप प्रमाणसमेत खुलाउन लगाई आरोपित व्यक्तिलाई पक्की कारवाही गर्न सकिने सम्मको व्यवस्था रहेको तर त्यस्तो निवेदनले एकपटक अभियोगपत्र दायर भैसकेको मुद्दाको आरोपित व्यक्तिले सफाई पाउन प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न नसक्ने ।

सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा मुद्दा हेर्ने सम्बन्धित अड्डाको आदेश विना अभियोगपत्र वा प्रतिवादीको बयानमा उल्लेख नभएका साक्षी वा प्रमाणहरू जुनसुकै अवस्थामा ग्राह्य हुने वा त्यसरी पेश भएका प्रमाणहरूले प्रामाणिक महत्व राख्न नसक्ने ।

अ.ब ७७(१) तथा ९० नं. को प्रकृति एवं परिधिभित्र नपर्ने निवेदन तथा सोलाई सनाखत गरी दिएको भनीएको बयान प्रमाण लाग्न सक्ने कानूनी आधार प्रष्ट हुन नसकेको अवस्थामा त्यसैलाई अकाट्य प्रमाण मानी अभियोग दावीबाट सफाई दिन नमिल्ने ।

११. समयकुमारी (परिवर्तित नाम) को जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्रीसमेत (ने.का.प. २०६८, अंक २, नि.नं. ८५६४, मुद्दा: जबरजस्ती करणी)

अपराधको सूचना दर्ता गर्ने कुरा समाजमा रहेको चेतनाको स्तर, आर्थिक, सामाजिक, र साँस्कृतिक भेदभावबाट ग्रसित अवस्था, भौगोलिक स्थिति, परिवारको इज्जत र प्रतिष्ठा, सामाजिक दृष्टिकोण, पृष्ठभूमि, कुसंस्कार, द्विविधाजनक मनोविज्ञान र अपराधको प्रकृति जस्ता विभिन्न कारक तत्वहरूले निर्धारण गर्ने कुरालाई पनि सहजरूपमा मनन् गर्नुपर्ने ।

सामाजिक परिवेश, पारिवारिक अवस्था, पीडितको चेतनास्तर, भौगोलिक विकटता, डरत्रास, द्विविधाजनक मनोविज्ञान जस्ता कारण छेकवार हुन सक्ने सम्भाव्यतालाई मनन गरी घटना घटेको ३५ दिनभित्र नालेस दिनसक्ने प्रावधान गर्नुको पछ्याडि उपरोक्त अवस्थासमेतको मनन् गरी व्यवस्थित गरिएको हुनु पर्दछ । उल्लिखित विभिन्न कारक तत्वहरूले जाहेरी दिन केही दिन वा समय ढिलो हुन सक्ने कुरालाई नजरअन्दाज गर्न कदापि मिल्दैन । तसर्थ जबरजस्ती करणीको वारदात घटेको विषयमा जाहेरी दिन ३५ दिनको समय दिने गरी भएको प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थाले पनि विविध कारण हुन सक्ने यथार्थतालाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । यस कारण मौकामा तत्काल जाहेरी नदिनुलाई मात्र आधार मानी अपराधबाट उन्मुक्ति दिनु पर्दछ भनी सोचन कानूनसंगत नहुने ।

अधि प्रष्ट नभएका कुरालाई प्रष्ट पार्ने प्रयोजनका लागि मात्र उपयोग गर्न सकिने ततिम्बा बकपत्रलाई मौकामा दिएको जाहेरी व्यहोरा समर्थन गरी गरेको बकपत्रको कथन पूर्णरूपले प्रतिस्थापन हुने गरी नयाँ कथन स्थापित गर्ने गरेको कार्यलाई कानूनी मान्यता प्रदान गर्न सकिने अवस्था नआउने ।

प्रचलित कानूनी व्यवस्थाले निर्देश गरेको कार्यविधिगत प्रक्रिया अवलम्बन नगरी गराइएको एवं अधि स्पष्ट भइसकेको तथ्यभन्दा विपरीत हुने गरी गराएको ततिम्बा बकपत्रले कानूनी मान्यता पाउने आधार नदेखिने ।

अदालतले अधि स्पष्ट नभएको अवस्थामा नबुझी नहुने भएमा, अधि स्पष्ट नभएका कुरामा मात्र बुझ्न ततिम्बा बयान गराउन सक्ने प्रमाण ऐनको स्पष्ट व्यवस्थालाई आत्मगत रूपमा लिई जहिलेसुकै र स्थापित भइसकेको सम्पूर्ण तथ्यको विपरीत हुने गरी साक्षी बुझ्ने कार्य कानूनसंगत मान्नु नमिल्ने ।

जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितको भनाइ नै सर्वाधिक महत्वको रहन जाने कुरामा विमति हुन नसक्ने ।

पहिले घटेको वारदातका सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकीकात भई अदालतमा मुद्दा दर्ता भएपश्चात्को मिति राखी विवाह दर्ता प्रमाण पत्र बनाई पेश गरेको कार्यलाई प्रमाणमा ग्रहण गरी कसूरबाट उन्मुक्ति दिन नसकिने ।

बलात्कारपछि भएको विवाहका आधारमा अपराधबाट अपराधीलाई उन्मुक्ति दिने हो भने निश्चित रूपमा दण्डहीनताले प्रधानता पाई समाजमा राज्यप्रति नकारात्मक प्रभाव पर्ने ।

वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित भएकै कारणले मात्र आपराधिक दायित्वबाट प्रतिवादीले उन्मुक्ति पाउने भनी निष्कर्षमा पुग्नु प्रचलित न्यायिक मूल्य मान्यता र कानूनप्रतिकूल हुने ।

लोग्ने स्वास्नीबीच पनि जबरजस्ती करणी भएमा अपराध हुने व्यवस्थालाई स्वीकार

गरिसकेको अवस्थामा जवरजस्ती करणी भएपश्चात् विवाह गरी प्रतिवादी र जाहेरवाली बीच लोगने स्वास्तीको सम्बन्ध (Marriage after Rape) स्थापित हुँदा जवरजस्ती करणीको अपराधबाट प्रतिवादीले उन्मुक्ति पाउने भनी निष्कर्षमा पुग्नु कानूनसंगत नहुने ।

१२. श्याम भन्ने रुपबहादुर क्षेत्रीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६८, अंक १२, नि.नं. ८७३२, मुद्दा: जिउ मास्ने बेच्ने ।)

मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशसमक्ष गरेको प्रमाणित बयानलाई दवाव र प्रभावमा भए गरेको मान्ने हो भने न्याय प्रणाली नै निष्फल हुने अवस्था रहन्छ । मुद्दाको न्याय निरोपण गर्ने न्यायाधीशसमक्ष भएको त्यस्तो प्रमाणित बयान नै स्वतन्त्रपूर्वक नभएको भन्ने अविश्वसनीय कथनलाई स्वीकार गर्न नसकिने ।

बकपत्र तत्काल नै हुने नभई समयको अन्तरालपछि मात्र भिकाई गरिने परम्परा रहेको अवस्थामा जाहेरवालाहरू पनि प्रभावमा अन्यथा बकपत्र गर्न सक्ने स्थिति इन्कार गर्न नसकिने ।

जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ विशेष प्रकृतिको ऐन भएकोले पछि जाहेरवाला पीडित Hostile हुन सक्ने महसुस गरी अदालतबाटै पीडितको बयान प्रमाणित गराउनु पर्ने कानूनी प्रावधान विधायिकाद्वारा राखीएको र सो बमोजिम नै प्रमाणितसमेत भएको बयान व्यहोरालाई पछि आएर होइन भनी दिएकै भरमा प्रमाण ग्राह्य नहुने भन्नु नहुने ।

कसैले पनि न्यायिक प्रक्रियामा सत्य तथ्य कुरा खोली सही निष्कर्षमा पुग्न सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । अन्यथा अदालत मात्रैले सही तथ्य पत्ता लगाई वास्तविक न्याय गर्न असमर्थ हुन्छ । भूठो कुराको जाहेरी दिने, बयान कागज प्रमाणित गरी दिने अदालतमा एक किसिमले आफ्नो भएको व्यहोरा लेखाई प्रमाणित गर्ने गर्न लगाउन अनि साक्षी परीक्षणको प्रक्रियामा अन्यथा व्यहोरा लेखाई सत्य तथ्य नै भ्रमित गर्ने गरी विरोधाभाषपूर्ण कुराहरू राख्न अन्य व्यक्तिहरूको अतिरिक्त स्वयं पीडित भनेका मानिसहरूलाई पनि छूट दिन सकिन्न । राज्य र कानूनका संयन्त्रहरूलाई हलुकासँग आफ्नो स्वार्थमा प्रयोग गर्ने र अरुको हक हितमा प्रतिकूल स्थिति सिर्जना गरी राज्यका उपर अनुचित दायित्व सिर्जना गर्ने कार्य कुनै विन्दूमा पनि सत्य वा ग्राह्य हुन नसक्ने ।

आवश्यक सुरक्षा र समर्थनका अभावमा न्यायिक प्रक्रियामा यथार्थ सहयोग गर्नु जोखिमपूर्ण हुने भै वाध्यतावस आफ्नो सही कुरा पुष्ट्याई गर्न सक्ने गरी बकपत्र गर्न नसकेकोसमेत स्थित रहिरहेमा आफ्नो पूर्व कथनको विपरीत लाभको लागि अन्यथा बकपत्र गर्न बाध्य हुने स्थिति आउँछ, जुन अपराधीलाई न्यायको प्रक्रियामा ल्याई दण्डित गर्ने र समाजमा न्याय र सुरक्षाको वातावरण सिर्जना गर्ने कुरामा बाधक बन्न सक्छ । त्यस्तो स्थिति गम्भीर स्थिति मान्नु पर्ने ।

पीडितहरूले पछिल्लो समयमा अदालतमा बकपत्र गर्दा दिएको अभिव्यक्ति जे भए पनि सोभन्दा अघि निजहरूको उद्धार गरी गरेको कागज एवं अदालतमासमेत उपस्थित भै प्रमाणित गरी दिएको बयान कागजको मान्यतालाई नै शून्य हुने गरी पछिल्लो समयमा अदालतमा गरेको बकपत्रको अभिव्यक्ति ग्राह्य एवं विश्वसनीय मान्नो नसकिने ।

वारदात घटनाको समय अन्तरालपछि, कसैलाई सफाई दिन सहयोग गर्ने हिसावले पछि

अन्यथा बकपत्र गरेको देखिए पनि तथ्यगत सबूद र घटनावलीले अभियोग दावीको कसूर पुष्टि गरेको कुराबाट निर्णय हुने हुनाले Hostile भै पछिबाट गरेको त्यस्तो बकपत्रले मुद्दाको तथ्यमा तात्त्विक असर पर्न नसक्ने ।

फौजदारी अपराधमा अभियुक्तले अपराध गरेको हो कि होइन भन्ने वस्तुगत तथ्य र सबूद प्रमाणहरूको आधारमा निर्णय गर्ने कुरा भएकोले अपराधीलाई (बचाउ गर्ने नियतले प्रमाणित बयानलाई अन्यथा भनी Hostile भै पीडितले बकपत्र गर्दैमा अपराध छिप्न नसक्ने ।

१३. नन्दादेवी जोशी विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६९, अंक १, नि.नं. ८७६०, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

कानूनद्वारा आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन वा बयान दिन बाध्य पार्न नमिल्ने गरी संरक्षण वा सुविधा प्रदान गरेको अवस्थामा आफ्नो विरुद्ध प्रमाण लाग्ने गरी सहजरूपमा तथ्यका बारेमा मौन रहने नैसर्गिक वैयक्तिक स्वतन्त्रताभिन्न पर्दछ । तसर्थ सोलाई आरोप पुष्ट्याईको कडी मान्न नमिल्ने ।

प्रत्यक्षदर्शीको रूपमा नरहेका अन्य व्यक्तिहरूले गरेको कागज र बकपत्रको वैधता वा मान्यता हुँदै हुँदैन भनी अर्थ गरिन नहुने ।

जाहेरी घटनाका विषयमा दिइने सूचनाको एक माध्यम हो । यसले प्रमाण संकलनमा सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ, स्वयंले सार्थकता प्राप्त गर्दैन । यो आफैमा अकाट्य र स्वतन्त्र प्रमाण नहुने ।

जाहेरी दरखास्त स्वयंमा सुनी सुनाई (hearsay) कथनमा आधारित रहेको तथा समयको लामो अन्तराल पश्चात् दर्ता भएको हुँदा त्यो घटनाको सत्यता वा वास्तविकतामा आधारित नभई कसैलाई फसाउने उद्देश्यबाट सुनियोजित तवरबाट अभिप्रेरित भैदिएको भनी शंका गर्ने पर्याप्त ठाउँ देखिने ।

अनुसन्धान र अभियोजन पक्ष आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह नगरी भएको त्रुटिको अदालतले सूक्ष्म रूपमा केलाएर न्याय प्रदान गर्नु नै वास्तविक न्याय हुने ।

अदालतले न्यायकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्दा गहनतम जिम्मेवारीबाट विचलन हुनु हुँदैन । न्यायकर्ताको एकमात्र उद्देश्य कुनै व्यक्ति विशेष अन्यायमा नपरून्, दोषीले उन्मुक्ति नपाऊन्, निर्दोष व्यक्तिको सुखमय जीवन अनाहकमा कारागारको घेरावाँन्दमा बन्धनकारी रूपमा विताउनु नपरोस् भन्ने धारणाले अभिप्रेरित हुनु पर्दछ । वस्तुनिष्ठ आधारको धरातलभन्दा माथि उठेर कोरा कल्पनाका मनचिन्ते विचारलाई अकाट्य प्रमाणको रूप प्रदान गरी ज्यान जस्तो जघन्य अपराधको दोषी ठहर्‍याउने परिपाटीलाई प्रोत्साहन गर्ने हो भने न्यायिक मार्ग विखण्डन हुन गै फितलो अनुसन्धानको वलीवेदीमा न्यायको वलिदान हुने ।

वस्तुनिष्ठ प्रमाण नहुँदा नहुँदै प्रचार, हल्ला वा दवावमा अभिष्ट तथा लोकप्रियतालाई माध्यम बनाई अनुसन्धान प्रारम्भ गर्ने र अभियोजन लगाउने परम्परालाई प्रोत्साहन दिई स्वतः अंगीकार गर्ने पात्र अदालत हुन नसक्ने ।

परिस्थितिजन्य प्रमाण

१. श्री ५ को सरकार विरुद्ध ठुली भन्ने कान्छी तामाडसमेत (ने.का.प. २०४५, अंक ११, नि.नं. ३६५२, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ५०
२. नेपाल सरकार विरुद्ध मालतीदेवी कलवार (ने.का.प. २०६४, अंक १२, नि.नं. ७९०८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ५०
३. नारायण डाँगी विरुद्ध नेपाल सरकार (स.अ. बुलेटिन २०६६ वर्ष १८ अंक २४, पूर्णाङ्क ४२६, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ५१
४. चार्ल्स गुरुमुख शोभराज विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७, अंक ५, नि.नं. ८३७८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ५१
५. नेपाल सरकार विरुद्ध दलबहादुर चोख्याल (ने.का.प. २०६८, अंक २, नि.नं. ८५५३, मुद्दा: आगो लगाई कर्तव्य ज्यान ।) ५२
६. शुक्रराज विश्वकर्मा विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६९, अंक १२, नि.नं. ८९३०, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ५३
७. नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयका तर्फबाट ऐ.का सचिव भानुप्रसाद आचार्य विरुद्ध दामोदर रोपवेज एण्ड कन्स्ट्रक्सन कम्पनीसमेत (ने.का.प. २०६७, अंक ५, नि.नं. ८३६८, मुद्दा: उत्प्रेषणसमेत ।) ५३
८. कुमान गुरुङ विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५ अंक ६ नि.नं. १००२१) ५३
९. किरण वि.क. विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५ अंक ७ नि.नं. १००५७) ५३

परिस्थितिजन्य प्रमाण

१. श्री ५ को सरकार विरुद्ध ठुली भन्ने कान्छी तामाडसमेत (ने.का.प. २०४५, अंक ११, नि.नं. ३६५२, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

जातक बच्चालाई यसले यसरी मान्यो भन्ने, प्रतिवादीले उल्लेखसम्म पनि गर्न नसकेको तथा जातकको अस्वाभाविक मृत्यु भएको भन्ने पुष्ट भएको यस अवस्थामा प्रतिवादीले अदालतमा गरेको इन्कारी बयान तथ्ययुक्त तरिकाबाट पुष्ट भएको मान्न नसकिने ।

व्यक्तिले साक्षी राखी कर्तव्य गर्ने भन्ने स्वभाविक प्रकृया नहुने, यस्तै प्रत्यक्ष प्रमाण नभएको अवस्थामा परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई राम्ररी छानबीन गरी निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने । प्रत्यक्ष प्रमाणको अभाव छ, भनी त्यसको लाभ अभियुक्त मात्रलाई दिने हो भने परिस्थितिजन्य प्रमाणको धारणा मृतप्रायः हुने स्थिति सृजना हुन जाने ।

लोग्ने मरेको स्वास्थ्य मानिसले जातक जन्माएकोले लोक लाजबाट बच्न जन्मेको जातक मारी कसैलाई थाहा नहुने भन्ने मनसायले गाडेको हुँदा ऐन बमोजिमको सजाय गर्दा चर्को पर्ने देखिएकोले अ.बं. १८८ नं. बमोजिम ५ वर्ष मात्र कैद हुने ।

२. नेपाल सरकार विरुद्ध मालतीदेवी कलवार (ने.का.प. २०६४, अंक १२, नि.नं. ७९०८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

Viscera को रिपोर्टसमेत लिई सम्बन्धित चिकित्सकद्वारा मृत्युको कारण पहिचान गरिएको विषयलाई शव परीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको प्रारम्भिक विवरणात्मक प्रस्तुतिले अन्यथा गर्न सक्ने अवस्था नहुने ।

शव परीक्षण प्रतिवेदन (Autopsy Report) स्वयं पूर्ण नरहेको र निष्कर्षमा पुग्नका लागि Viscera परीक्षण अनिवार्य रहेको कुरा मिसिल संलग्न Autopsy Report को अध्ययनबाट देखिन्छ । त्यस्तो अपूर्ण Autopsy Report मा रहेका केही विवरणहरूलाई नै मृत्युको कारणका रूपमा लिन मिल्ने अवस्था हुँदैन र यस्ता नितान्त प्राविधिक विषयमा मनोगत रूपमा भन्दा विशेषज्ञको रायका आधारमा निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने ।

साक्षीका शंकास्पद कथन र अपुष्ट परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई आधार मानेर कसैलाई दोषी ठहर गर्न मिल्दैन, त्यसो गर्नु कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त विपरीत हुन जाने ।

मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनुपर्छ, अर्थात् देख्न, सुन्नु वा कुनै इन्द्रियको सहायताले थाहा पाउन सकिने कुनै कुरालाई प्रमाणमा दिन खोजिएको भए, सो कुरा प्रत्यक्ष देख्ने, सुन्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस सम्बन्धमा मौखिक प्रमाण दिएको हुनुपर्छ भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७(२) को प्रावधानका आधारमा पनि त्यस्ता अस्पष्ट र अनिश्चयात्मक कथनलाई कसूरदार ठहर्‍याउने आधार बनाउन नमिल्ने ।

परिस्थितिजन्य प्रमाण जहिले पनि प्रत्यक्ष हुनुपर्छ, अनुमानबाट समर्थित हुने विषय होइन । के कस्तो परिस्थितिजन्य प्रमाण हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा खुलाउनु पर्छ, घटनासँग सम्बन्धित विभिन्न कडीहरू मालाकार रूपमा एक अर्कोसँग जोडिएको र त्यसबाट परिणामको स्वाभाविक निष्कर्ष आउनु पर्ने ।

शवपरीक्षण गर्ने विशेषज्ञले मृत्युको कारणमा Asphyxia due to hanging भन्ने राय दिएको अवस्थामा मृतक भुण्डी मरेको भन्ने परिस्थिति बाहेक अन्य स्थितिको कल्पना गरी कुनै प्रत्यक्ष र अकाट्य प्रमाणको अभावमा दोषी ठहर गर्न प्रमाण सम्बन्धी कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त प्रतिकूल हुन जाने ।

३. नारायण डाँगी विरुद्ध नेपाल सरकार (स.अ. बुलेटिन २०६६ वर्ष १८ अंक २४, पूर्णाङ्क ४२६, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

घटना घट्टाको चश्मदिद प्रत्यक्षदर्शी कोही नरहेको अवस्थामा प्रत्यक्षदर्शीको अभावमा अन्य स्वतन्त्र परिस्थितिजन्य प्रमाणको मूल्याङ्कन नगरी गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा निष्कर्षमा पुग्ने हो भने चश्मदिद गवाहविनाको कसूरमा सबै आरोपितलाई सफाई दिँदै जानुपर्ने अवस्था रहन्छ । यस्तो भएमा अपराधीको मनोबल बढ्दै जाने र त्यसले समाजमा दण्डहीनताको स्थिति उत्पन्न हुनसक्ने र न्याय व्यवस्थाप्रति पनि वितृष्णा पैदा हुन्छ । स्वतन्त्र रुपमा स्थापित भएका परिस्थितिजन्य प्रमाण फौजदारी न्यायिक प्रणालीमा कसूर स्थापित गर्ने एक मुख्य आधारको रुपमा रहेको हुन्छ । यस्तो आधारलाई नजरअन्दाज गरी निर्णय दिँदा समाजमा न्याय व्यवस्थाको प्रवर्धनमा बाधा अड्चनको अवस्था सिर्जना हुनजाने ।

४. चार्ल्स गुरुमुख शोभराज विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७, अंक ५, नि.नं. ८२७८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

मृतकको हत्या कुनै व्यक्तिको कर्तव्यबाट भएकोले कसूरजन्य कार्य गर्ने अपराधीलाई प्रचलित कानूनबमोजिम सजाय गर्नुपर्ने हुँदा अप्रत्यक्ष प्रमाणको आधारमा पनि कसूरदार देखिएको व्यक्तिलाई सजाय गर्नु अदालतको कर्तव्य हुने ।

अपराध र अपराधीको शिकार भएका पीडित व्यक्तिप्रति न्याय परोस् भन्ने कुरा पनि न्यायाधीशले त्यति नै सुनिश्चित गर्नु पर्दछ । अभियुक्त र अपराधबाट पीडित व्यक्ति दुवैलाई सन्तुलित रुपमा न्याय प्रदान गर्नु नै न्यायप्रणालीको आधारभूत लक्ष्य हुन्छ । कुनै एकप्रति मात्र लक्षित गरी गरिएको निर्णयले न्यायको आकार ग्रहण गर्न नसक्ने ।

अपराध गर्दा अपनाइएको तरिका र अपराधको प्रकृति हेर्दा अपराधी पूर्ण सचेत, सावधान रही नियोजित र संगठित रुपमा आफ्नो कार्य योजनालाई पूर्णता दिएको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा अभियोजन पक्षद्वारा प्रस्तुत अप्रत्यक्ष प्रमाण र खास गरी परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा नै अपराधीसम्म पुग्नु पर्ने र त्यस्तो प्रमाणको आधारमा कसूरदार देखिन आएको अभियुक्तलाई सजाय गर्नुपर्ने ।

कानूनानुरूप प्रमाणको रुपमा पेश गरिएका कुराहरूको मुद्दामा सम्बद्धता छ वा छैन भन्ने विषय अदालतले निर्धारण गर्नसक्ने ।

संगठित अपराधलगायत अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका अपराधीहरूको सूचना आदान-प्रदान गरी सदस्य राष्ट्रहरू बीच सहयोग आदान प्रदान गर्नको लागि स्थापना भएको इन्टरपोल प्रहरीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन भै संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभामाद्वारा यसलाई मान्यता दिइएको हुँदा अपराध अनुसन्धानका सम्बन्धमा यस निकायले दिएको तथ्याङ्कहरूलाई सहजै अन्यथा भन्न सकिने अवस्था नरहने ।

कुनै अभियोग लागेको अभियुक्तले कसूरसम्बन्धी कुरामा साविती भएको वा इन्कार गरेको निजको कथनले मात्र निजको पक्ष वा विपक्षमा स्वतः प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्दैन बरु सो साविती वा इन्कारी वयानलाई कुनै आधारभूत, तथ्यपरक एवं निश्चयात्मक प्रमाणबाट समर्थित गराउन पर्ने ।

कुनै प्रमाणविनाको इन्कारी वयान अर्थहीन र प्रयोजनहीन हुन्छ र यस्तोमा संकलित अप्रत्यक्ष प्रमाणलाई पनि निजका विरुद्ध अदालतले प्रमाणमा ग्रहण गर्नुपर्ने ।

कुनै अभियुक्तले वारदातको समयमा आफू घटनास्थलमा नभई अन्यत्र छु भनी अन्यस्थल (Alibi) को जिकीर लिन्छ भने सो जिकीरलाई प्रमाणित गर्ने भार पनि निज अभियुक्तउपर नै रहन्छ । यस्तो अन्य स्थल Alibi को जिकीर तथ्यपरक, निश्चयात्मक तथा लिखतको प्रमाणबाट समर्थित हुन सके मात्र सो जिकीर लिने व्यक्तिको पक्षमा प्रमाणयोग्य हुन सक्ने हुन्छ, र सो जिकीर त्यस्तो निर्विवाद र तथ्यपरक प्रमाणबाट स्थापित हुन नसके त्यस्तो जिकीर लिने व्यक्तिका विरुद्ध नै प्रमाण लाग्न जाने ।

कुनै काम, घटना वा अपराधका सम्बन्धमा अभियुक्तको काम वा व्यवहारका विभिन्न अवस्था र क्रियाकलापबाट तथ्यहरूको कडी एक आपसमा श्रृंखलाबद्ध रूपमा जोडिदा आपराधिक कार्य सम्पादन भएको स्वाभाविक निष्कर्ष निस्कने भएमा र सो कार्य र व्यवहारबाट अभियुक्तले अपराध गरेको स्थापित भएको देखिएमा यस्तो तथ्यहरूको मालाकार कडीलाई परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा परिभाषित गरिन्छ । यसको लागि तथ्यका प्रत्येक कडी एक आपसमा आवद्ध र अन्योन्याश्रित भएको हुनुपर्ने र तथ्यको कुनै एक कडीको पनि अनुपस्थिति भएमा सो प्रमाण खण्डित भएको मान्नु पर्ने ।

५. नेपाल सरकार विरुद्ध दलबहादुर चोख्याल (ने.का.प. २०७८, अंक २, नि.नं. ८५५३, मुद्दा: आगो लगाई कर्तव्य ज्यान ।)

लामो समयान्तरपछिको अभिव्यक्ति पुनः व्यक्त गर्दा सामान्य विविधता हुँदैमा निजको वास्तविक उल्लेखन विरोधाभाषपूर्ण रहेको भनी तर्क गरी अपभ्रंस व्याख्यान गर्नु न्यायोचित नहुने ।

आमाको पक्षमा लागी बाबुलाई सजाय गराउनु पर्दछ भन्ने कलुषित भावनाको प्रार्थनाको प्रार्थनाको प्रार्थना भै कुनै एक पक्षप्रति दुराशययुक्त भावना राखी वास्तविक तथ्य अपभ्रंस पारी उजागर गर्नुपर्ने कुनै कारण र आधार नदेखिएको स्थितिमा उसको बकपत्र वास्तविक खुल्ला किताव जस्तो हो जसलाई सत्यता र यथार्थताको ऐना भै स्पष्टदर्शी मान्नुपर्ने ।

पहिला कुटपीट गरी त्यसपछि आमाको शरीरमा मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको भनी अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष लेखाई अदालतमा आई सो कुरा पुष्टि हुने गरी बकपत्र गरिदिएको कथन अन्यथा प्रभावित नभएसम्म काल्पनिक र मिथ्या भनी अनुमान गर्न मिल्ने नदेखिँदा प्रस्तुत वारदात भवितव्य हो भन्न नसकिने ।

अत्यन्त सहज र स्वभाविकरूपले बाबु आमाबीच वादविवाद भएको र बाबुले आमालाई मट्टितेल खन्याई आगो लगाएको कुरा आफूले खाटमुनि बसेर देखेको भनी अदालतमा आई बकपत्र गरेको र अदालतको बकपत्रमा प्रतिवादीको कानून व्यवसायीबाट भएको जिरहमासमेत आफूले देखेको कुरालाई सहज र सरल ढंगले प्रस्तुत गरेको देखिएको हुँदा

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८ अनुसार अदालतबाट सोधिएको प्रश्न बुझ्न सक्ने र युक्तियुक्त जवाफ दिन सक्ने व्यक्तिले अदालतसमक्ष व्यक्त गरेको सो कुरा पहिला मौकामा व्यक्त गरेको मूलभूत कुरासँग मेल खाएको देखिँदा उक्त बकपत्र अदालतले प्रमाणमा ग्रहण गर्न नमिल्ने भन्न नमिल्ने ।

कुनै पनि प्रकारको ज्यानसम्बन्धी अपराध सिद्ध गर्नु पूर्व रीसइवी, मनसाय नै स्पष्ट देखिनु पर्ने भन्ने अकाट्य मान्यता रहे पनि सदासर्वदा सोही मापदण्ड नै हरेक घटना वारदातमा अकाट्य मापदण्डभित्र पर्दछ भनी आश्वस्त र विश्वस्त भै सधैं एउटै निष्कर्ष विन्दुमा पुग्नु कदाचित् सर्वमान्य नहुने ।

घटनाको अवस्था तथा तत्काल विद्यमान परिस्थितिलाई पुर्नमूल्याङ्कन गरी परिस्थितिजन्य प्रमाणको अस्तित्वलाई नकार्न उचित हुन आउँदैन। तसर्थ परिस्थितिजन्य प्रमाणको भूमिका तथा अस्तित्वलाई विश्लेषण र विवेचना गर्नु पनि त्यतिकै सान्दर्भिक देखिने ।

होस नपुर्न्याई वा हेलचेक्राईपूर्वक कुनै काम गरेको अवस्थामा वारदात घटित हुन गएको अवस्था न भै रक्सीको विषयमा विवाद उठी रक्सीको नसामा रहेका प्रतिवादीले कुटपीट गरी शरीरमा मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको अवस्था देखिएको र सोही आगोबाट शरीरको विभिन्न भाग जली मृत्यु भएको भन्ने शंकारहित रूपमा पुष्ट्याई भएको अवस्थामा ज्यानसम्बन्धी महलको ६ नं. को देहाय २ अनुसारको सजाय गर्नुलाई न्यायोचित मान्ने नमिल्ने ।

६. शुक्रराज विश्वकर्मा विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६९, अंक १२, नि.नं. ८९३०, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

वारदात प्रतिवादीकै घर कोठाभित्र हुनुको साथसाथै रातको समय भन्ने: पनि देखिएको अवस्थामा यस्तो स्थान र समयमा चशमदिद् गवाहको अभाव रहनु स्वाभाविक नै हुन्छ र सबै वारदात एवं अपराधमा चशमदिद् गवाह हुनैपर्छ भन्ने पनि छैन । कसूरदारले गरेको कसूर प्रमाणित हुन अपराधको अनुसन्धान हुँदा विभिन्नै कोणहरूबाट प्राप्त तथ्य एवं अभिव्यक्त भएका भनाइहरूलाई परिस्थितिजन्य प्रमाणहरूबाट समर्थित भने हुनुपर्ने ।

पत्नीसँग कुनै कारणले बेमेल हुँदा मारुनु पर्ने अवस्था र कारण हुँदैन । बाँच्न पाउने मानिसको नैसर्गिक अधिकार हो । कुनै पनि बहानाबाजी, कारण, अवस्था वा परिस्थितिले पनि सो अधिकार हनन् हुनु हुँदैन । आफ्नो संरक्षकत्वमा रहेकी, आफूले सदैव रक्षा गर्नुपर्ने पत्नीलाई मारेको अवस्थामा अ.बं. १८८ नं. को प्रयोग गरी सजाय घटाउने अवस्था र कारण नहुने ।

७. नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयका तर्फबाट ऐ.का सचिव भानुप्रसाद आचार्य विरुद्ध दामोदर रोपवेज एण्ड कन्स्ट्रक्सन कम्पनीसमेत (ने.का.प. २०६७, अंक ५, नि.नं. ७२६८, मुद्दा: उत्प्रेषणसमेत ।)

करारका पक्षहरूद्वारा संशोधन नगरिएको अवस्थामा करारका कुनै एक पक्षको कुनै व्यवहार वा कुनै घटनालाई लिएर त्यसमा संशोधन भएको भनी बलात् अर्थ गर्नु करारसम्बन्धी अवधारणाको प्रतिकूल हुनजाने ।

जुन काम वा उद्देश्यका लागि करार भएको हो, ठेक्कादाता पक्षले सो काम वा उद्देश्य

प्राप्त गरेको हुनुपर्दछ । यस्तो उद्देश्य प्राप्त नभएको अवस्थामा सारभूत रूपमा काम सम्पन्न भएको मान्न नसकिने ।

रोपवे निर्माण जस्तो करारको पूर्णतासँग जोडिएको महत्वपूर्ण कार्यको सम्पन्नताको प्रमाणपत्र जारी गर्ने विषयलाई सामान्य प्रशासकीय पत्राचारको श्रेणीमा राखेर हेरिनु हुँदैन । त्यस्तो प्रमाणपत्र जारी गर्ने जिम्मेवारी करार लिखतले कसैलाई तोकेको अवस्थामा निज स्वयंले र त्यसरी नतोकिएको अवस्थामा कम्पनीको तर्फबाट आधिकारिक व्यक्तिले वहन गर्नु पर्दछ । त्यस बाहेकका अन्य कसैले निर्णयमा दस्तखत गरेको भन्ने मात्र आधारमा त्यसैलाई सम्पन्नताको आधार बनाउनु कम्पनीको कार्य सम्पादन गर्ने स्थापित प्रक्रिया र मान्यता प्रतिकूल हुन जाने ।

मध्यस्थताद्वारा विवाद समाधान गर्ने प्रक्रिया भनेको न्यायिक प्रक्रियाअन्तर्गतकै एउटा अनौपचारिक र वैकल्पिक प्रक्रिया मात्र हो । अदालत बाहिर सम्पन्न हुने भन्ने आधारमा यसलाई अनुमान, आशंका र काल्पनिक कुरालाईसमेत निर्णयाधार बनाउनु मिल्ने प्रक्रियाका रूपमा स्थापित गरिनु हुँदैन । मध्यस्थताको प्रक्रियामा पनि विवादित विषयमा ठहरमा पुग्नका लागि तथ्यहरू स्थापित हुनुपर्छ, सम्बद्ध प्रमाणहरूले त्यसलाई समर्थन (Corroborate) गर्नु पर्दछ र त्यो सम्बन्धित करारको लिखतअनुरूप हुनुपर्छ । करारका शर्तहरू अस्पष्ट रहेको वा मौन रहेको अवस्थामा मात्र प्रचलित कानून, यससम्बन्धी अवधारणा र मान्यताका आधारमा व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ । तर त्यस्ता स्थापित मूल्य, मान्यता र प्रचलित कानूनको आधारमा नभै सिधै अनुमानका आधारमा निष्कर्षमा पुग्ने परिपाटीले निष्पक्ष न्यायको सम्भावनालाई कमजोर पार्दछ, त्यस्तो निर्णय तथ्य र कानूनमा आधारित नभै निर्णयकर्ताको मनोगत तर्क र स्वविवेकमा आधारित हुन पुग्छ । त्यसरी कुनै पनि न्यायिक निर्णयलाई अनुमानको अधीन बनाउने अनुमति न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूले प्रदान नगर्ने ।

कुनै दुई पक्षबीच भएको करारले सिर्जना गरेको दायित्व कुनै व्यक्तिले पूरा नगरेको अवस्थामा त्यस्तो दायित्व म पूरा गर्नेछु भनी पहिलो करारका कुनै पक्ष र अर्कै तेस्रो पक्षका बीचमा भएको करार नै जमानतसम्बन्धी करार हुने हुँदा जमानतसम्बन्धी करारलाई सबै अवस्थामा शर्तरहित मान्न नसकिने ।

जमानत सम्भौता स्वयंमा पनि विभिन्नव दफाहरू रहेको र त्यसले दुबै पक्षका दायित्वलाई स्पष्ट रूपमा सूचीकृत गरेको अवस्थामा कुनै एउटा दफा वा कुनै एउटा शर्तलाई निरपेक्ष ढंगले अलग गरेर हेर्न मिल्ने अवस्था रहँदैन । सम्भौताका शर्तहरू एक आपसमा सम्बन्धित र सापेक्ष रहन्छन् । यो करारीय विधिशास्त्रको सामान्य सिद्धान्त नै हो र जमानतको वाणिज्यिक आसय पनि त्यसभन्दा पृथक हुन नसक्ने ।

करारको लिखत आफैँमा एउटा सिंगो र पूर्ण दस्तावेज हुने, त्यसमा रहेका प्रत्येक दफाहरूको आ-आफ्नै महत्व रहने र एकको अभावमा अर्कोलेसमेत प्रयोजन गुमाउने करार कानूनको सामान्य सिद्धान्तलाई जमानतको वाणिज्यिक आसयको रूपमा फरक किसिमले मनोगत अर्थ गरी गरिएको निर्णय स्वयंमा नै प्रचलित कानूनको विपरीत, कानूनी दृष्टिले त्रुटिपूर्ण, अस्पष्ट, सम्भौताको शर्तविपरीत र गलत सिद्धान्तमा आधारित मान्नु पर्ने ।

७. कुमान गुरुङ विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५ अंक ६ नि.नं. १००२१)

फौजदारी मुद्दामा प्रत्यक्ष प्रमाणको महत्वपूर्ण स्थान रहने भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । तर कुनै मुद्दामा प्रत्यक्ष प्रमाण उपलब्ध नभएकै आधारमा अपराध र अपराधीका बारेमा खोजिविन नहुने भन्ने हुँदैन । प्रत्यक्ष प्रमाण उपलब्ध नभएको स्थितिमा परिस्थितिजन्य प्रमाण (Circumstantial Evidence) को सहाराबाट मिसिलमा रहेको तथ्य एवम् प्रमाणहरूको विश्लेषण गरी अपराध र अपराधीका बारेमा न्यायिक निरूपण हुन आवश्यक हुने । कुनै घटनामा परिस्थितिजन्य प्रमाणले नै घटनाक्रम उजागर गरी घटनाको पुष्टि गरिरहेको छ भने प्रत्यक्ष प्रमाण प्रस्तुत हुन नसकेको कारण निर्दोषिताको आधार बन्न नसक्ने ।

९. किरण वि.क. विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७५ अंक ७ नि.नं. १००५७)

कुनै प्रतिवादीले आफूसँग संलग्न वारदातका सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारी समक्षको बयानमा आरोपित कसूर स्वीकार गरी अदालत समक्षको बयानमा असत्य वा भुठो कुरा व्यक्त गर्न सक्छ । तर परिस्थिति र तथ्यले कहिल्यै भुठो बोल्दैन भन्ने मान्यताको जगमा परिस्थितिजन्य प्रमाणको सिद्धान्त अडेको हुन्छ । अप्रत्यक्ष प्रमाणको आधारबाट पनि अदालतले विवादको सही निरूपण गर्नु पर्ने हुन्छ । अपराधीले सदा कसैले देख्ने गरी अपराध नगर्ने र अपराधसँग सम्बन्धित दशी प्रमाणसमेत नष्ट गर्ने प्रयास गर्ने हुँदा फौजदारी मुद्दामा परिस्थितिजन्य प्रमाणबाट पनि दोषी पत्ता लगाउनु पर्ने बाध्यता रहने । कुनै पनि प्रतिवादीले प्रत्यक्ष प्रमाण नष्ट गर्न सक्ने र प्रत्यक्षदर्शीको अभाव रहेको अवस्थामा पनि दोषी पत्ता लगाउनु पर्ने अवस्थामा परिस्थितिजन्य (Circumstantial Evidence) प्रमाणको सहारा लिनु पर्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा प्रतिवादीले परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई दबाउन, लुकाउन वा तोडमोड गर्न कठिन हुने हुँदा प्रत्यक्ष प्रमाणभन्दा यो बढी विश्वासयोग्य मानिने ।

मृत्युकालीन घोषणा

१. सुन्दर जोशीसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४४, अंक ५, नि.नं. ३०९८, मुद्दा: मुद्दा : कर्तव्य ज्यान ।) ५८
२. श्री ५ को सरकार विरुद्ध जोखु पाण्डेसमेत (ने.का.प. २०४४, अंक ७, नि.नं. ३१६३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ५८
३. पखराज भन्ने पंखवहादुर शाहीसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४४, अंक ९, नि.नं. ३२०९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ५८
४. श्री ५ को सरकार विरुद्ध उद्धवकुमार पुडासैनी (ने.का.प. २०४९, अंक ७, नि.नं. ४५८०, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान ।) ५८
५. श्री ५ को सरकार विरुद्ध भक्त बहादुर भन्ने जिवन कुमार अधिकारी (ने.का.प. २०५५, अंक ११, नि.नं. ६६२६, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ५९
६. नेपाल सरकार विरुद्ध अम्बर बहादुर आले (ने.का.प. २०६४ अंक ११ नि.नं. ७८९८) ५९
७. पासाङ शेर्पा विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६५, अंक ३, नि.नं. ७९४४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ६०
८. ख कुमारी विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६६, अंक ४, नि.नं. ८१३५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ६०
९. श्री ५ को सरकार विरुद्ध अब्दुल अजीज मुसलमान भन्ने अजीज मुसलमान समेत (ने.का.प. २०६७, अंक ४, नि.नं. ८३५४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ६०
१०. नेपाल सरकार विरुद्ध मुरारी धमलासमेत (ने.का.प. २०७२, अंक २, नि.नं. ९३५४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ६१
११. ओमनारायण ठाकुर विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६, अंक २, नि.नं. १०१८९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ६२
१२. नेपाल सरकार विरुद्ध हसिना हास्मीसमेत (ने.का.प. २०७६, अंक ११, नि.नं. १०३८५, मुद्दा: आगो लगाई कर्तव्य ज्यान ।) ६२
१३. नेपाल सरकार विरुद्ध हसिना हास्मीसमेत (ने.का.प. २०७६, अंक ११, नि.नं. १०३८५, मुद्दा: आगो लगाई कर्तव्य ज्यान ।) ६३

मृत्युकालीन घोषणा

१. सुन्दर जोशीसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४४, अंक ५, नि.नं. ३०९८, मुद्दा: मुद्दा : कर्तव्य ज्यान ।)

मृतकले जाहेरी दर्खास्त दिएको र वीर अस्पतालमा उपचार हुँदा हुँदै सोही दिन राती १०:४० बजे निजको मृत्यु भएको भएपछि जाहेरी दर्खास्तमा उल्लेख भएका कुरालाई मृत्युकालीन घोषणा (Dying Declaration) हो भनी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ११ ले मान्न मिल्ने ।

२. श्री ५ को सरकार विरुद्ध जोखु पाण्डेसमेत (ने.का.प. २०४४, अंक ८, नि.नं. ३१६३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

अदालतमा आई बकपत्र गर्दा मर्ने मानिस सो अवस्था बोल्दै थियो भन्ने सम्म कुरा सकारि सो मुचुल्कामा उल्लेख भएका कुराहरू आफूले नसुनेको भनी देखाई मर्नेले होस छुँदै भनेको ठीक हो भनी प्रमाणित नगरेकोबाट सो मुचुल्कामा लेखिएका कुरालाई शंकारहित तवरमा प्रमाणमा लिन सकिने अवस्था रहन आएन ।

३. पखराज भन्ने पंखबहादुर शाहीसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४४, अंक ९, नि.नं. ३२०९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

अदालतमा आई प्र.ना.नि.ले बयान गर्दा मृतक मर्नु भन्दा अगाडि आफू समक्ष गरेको कागज सम्बन्धमा बलिराज गोलीको बेदनाले सरसरती भन्न नसके पनि रोकीरोकी होशमा निजले भने बमोजिम लेखिएको हो भनी एउटा प्रहरी कर्मचारीले अदालतमा आई गरेको बयानलाई असत्य मान्न नमिल्ने ।

अस्पतालका सिनियर मेडिकल अधिकृतले अदालतमा आई बयान गर्दा मृतकको पोष्टमार्टम आफैँले गरेको र मृतकको शरीर सडे गलेको हुँदा मुटु फोक्सो पेट आदि हेरियो त्यहाँ गोली पाइएन, एक्सरेको साधन नहुँदा आन्द्रामा गोली पसेको कुरा पेटमा लागेको घाउको आधारले गोली लागेको घाउ भनी प्रमाणित गरेको छु र बाहिर गोली पास भएको घाउ नदेखिएको कारणले गोली भित्रै रहेको हुनपछि भनी आफ्नो बयानमा स्पष्टसँग उल्लेख गरेको छुँदाछुँदै गोलीको चोटबाट मृतक मरेको होइन भन्न नसकिने ।

घाइतेले मर्नु भन्दा अगाडि गरेको कागज निज होश भएको बेला लेखेको हो भनी स्पष्ट बयान बकपत्र गरेको देखिन आउँछ, सो बयान प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ बमोजिम प्रमाणमा लिन मिल्ने ।

४. श्री ५ को सरकार विरुद्ध उद्धवकुमार पुडासैनी (ने.का.प. २०४९, अंक ७, नि.नं. २५८०, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान ।)

मृतकले आफ्नो मृत्युको कारणको सम्बन्धमा मृत्यु पूर्व होस छुँदै व्यक्त गरेको बयान,

लास प्रकृति मुचुल्कासमेतबाट मृतकको मृत्यु प्रतिवादीहरूले आगो लगाई दिएबाट नै भएको देखिन आएको हुनाले प्रतिवादीलाई ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैद गर्ने गरेको अञ्चल अदालतको फैसला सदर गरेको क्षेत्रीय अदालतको इन्साफ मिलेकै देखिने ।

५. श्री ५ को सरकार विरुद्ध भक्त बहादुर भन्ने जीवन कुमार अधिकारी (ने.का.प. २०५५, अंक ११, नि.नं. ६६२६, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

मृतक वालजंगलाई मर्नु भन्दा पहिला मृतकले आफ्नै हातले केरावारीको भक्तेले मलाई काट्यो मेरा घरमा सुनाइ दिनु र मलाई अस्पतालमा लैजाउ भनी मृत्यु पूर्व लेखी दिएको पाइन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ११ मा मरेको व्यक्तिले आफू मर्न लागेको अवस्थामा होस छँदै आफ्नो मृत्युको कारणका सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिनु हुन्छ भन्ने व्यवस्था अनुसार मृतकले लेखिदिएको कुरा प्रमाणमा लिन मिल्ने नै देखिएसमेतका आधारबाट मृतक वालजंग राईलाई कर्तव्य गरी मारेकोमा पुनरावेदन अदालत धनकुटाले प्रतिवादी भक्त बहादुर भन्ने जीवन कुमार अधिकारीलाई मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धी महलको १३(१) नं. बमोजिम सर्वश्व सहित जन्मकैद गर्न गरेको फैसला मिलेकै देखिने ।

प्रतिवादी भक्त बहादुर भन्ने जीवन कुमार अधिकारीले सुरु जिल्ला अदालतमा वयान गर्दा मृतकसँग पैसा माग्दा उल्टै मृतकले २ पटक कुटेको हुँदा तत्कालै उठेको रिस थाम्न नसकी मृतककै कोठामा रहेको फलामको दाउले घाँटीमा हिर्काएको हो भनी सावित्री वयान गरी दिएको पाएबाट सो वारदात घट्नु पछाडि आफ्नो लिनुपर्ने पैसा माग गर्दा नदिई उल्टै मृतकले प्रतिवादीलाई कुटेको कारण बाट रिस उठी छेउमा रहेको दाउले काट्न गएको मिसिलबाट प्रष्ट देखिरहेको स्थितिमा प्रतिवादी भक्त बहादुर भन्ने जीवन कुमार अधिकारीलाई अ.व. १८८ नं. बमोजिम १५ वर्ष कैद गर्ने गरी व्यक्त रायसमेत सदर हुने ।

६. नेपाल सरकार विरुद्ध अम्बर बहादुर आले (ने.का.प. २०६४ अंक ११ नि.नं. ७८९८)

मृतकले आफ्नो मृत्युको कारण अस्पतालको बेडमा घरधनीको रोहवरमा व्यक्त गरेको र सो व्यक्त गरेको कुरालाई त्यहाँ उपस्थित प्रहरी कर्मचारीले रिपोर्ट गरेको, रिपोर्ट गर्ने प्रहरी कर्मचारी अदालतमा उपस्थित भई मृतकले भने अनुसारको कुरा मैले टिपोट गरी निज मृतकको ल्याप्चे सहिछाप गराएको हुँ भनी बकपत्र गरिदिएको अवस्थामा मृतकले आफ्नो मृत्युको सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणमा लिन नमिल्ने भन्न नमिल्ने ।

मृतकले आफू मर्नुको कारण आफू समक्ष उपस्थित मानिस समक्ष व्यक्त गर्ने स्वभाविक प्रकृत्या हो । मृतकले आफ्नो मृत्युका सम्बन्धमा कुन समयमा के कुरा व्यक्त गर्दछ सो समय त्यहाँ जुन जुन व्यक्ति उपस्थित हुन्छन् ती व्यक्तिहरूले नै ती कुरा सुन्ने र टिप्ने हुँदा कानूनले सो सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था नगरेको अवस्थामा उपस्थित व्यक्तिले सुनेको र टिपेको कुरालाई प्रमाणयोग्य नमान्ने भन्ने उपयुक्त नदेखिने ।

मृत्युकालीन घोषणामा हुनु पर्ने मुख्य तत्व भनेको मृतकको मृत्युको कारण, मृतक मर्नुभन्दा पहिले सो कुरा व्यक्त गरेको हुनु पर्ने, मृतकले व्यक्त गरेको कुरा निजको

मृत्युसँग सम्बन्धित हुनु पर्ने र कुनै व्यक्तिको उपस्थितिमा व्यक्त गरेको हुनु पर्ने ।

७. पासाङ शेर्पा विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६५, अंक ३, नि.नं. ७९४४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

प्रहरीले प्रतिवादीलाई कुटपिट गरी बयान गराएको भन्ने कुरा पुष्टि हुने प्रमाण मिसिलबाट नदेखिएको अवस्थामा अदालतमा बयान गर्दा प्रहरीले कुटपिट गरी यातना दिएको भन्ने अपुष्ट भनाइको आधारमा सरकारी वकील समक्ष गरेको प्रतिवादीको बयानलाई अन्यथा नमिल्ने ।

मृतक प्रतिवादीकी पत्नी भएको र निजको सुरक्षा प्रति प्रतिवादी अझ सम्वेदनशील हुनुपर्नेमा उल्टै अमानवीय, निन्दनीय र क्रुरतापूर्वक ढंगले आफ्नी पत्नीलाई आगो लगाई पीडा पुऱ्याई मृत्युन्मुख गराएको अवस्था देखिदा आफूले गर्न नहुने क्रुर कर्तव्य गरेकोमा त्यस्तो कर्तव्य प्रति पछुताई आत्मग्लानी महसुस हुनुपर्नेमा त्यस्तो अवस्था नदेखिएको, प्रतिवादी पुनरावेदकले न्याययिक प्रक्रियालाई जटिलता तर्फ धकेलेको, मृतकलाई आगो लगाई उफ्रीउफ्री नाँची क्रुर कार्य गरेको देखिन आएको समेतबाट मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको १८८ नं. बमोजिम सजायमा छुट गर्न सकिने अवस्थाको विद्यमानता देखिन नआउने ।

८. ख कुमारी विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६६, अंक ४, नि.नं. ७९३५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

कानूनबमोजिम बाहेक कसैले कुनै मानिसको ज्यान मार्न, मार्न लगाउन वा मार्नको लागि उद्योग गर्न नहुने भन्ने व्यवस्था भएबाट आपसी सहमतिमा विष सेवन गरी मृत्यु हुन गएमा आपराधिक दायित्वबाट कसैलाई उन्मुक्ति दिन कानूनत नमिल्ने ।

मर्नुअघि होस छँदै मृतकले आफ्नो मृत्युको कारणका सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरा र कुनै घटनाका सम्बन्धमा सो घटनाबाट पीडित मानिसले मौकामा व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० र ११ अनुसार प्रमाणमा लिन मिल्ने ।

उमेर नपुगेका बालबालिकाको पूर्णरूपमा शारीरिक एवं मानसिक विकास भइसकेको नहुने र उनीहरूमा वयस्क मानिस सरह आपराधिक मस्तिष्क (Mens Rea) को विकाससमे त नहुने हुँदा उनीहरूलाई वयष्क मानिस सरह सजाय नगरी उनीहरूको शारीरिक र मानसिक अपरिपक्वता उपर विचार गरी उनीहरूको सर्वोत्तम हित (Best Interest) का लागि आवश्यकताअनुसार उन्मुक्ति, छूट वा सुविधा प्रदान गरी तुलनात्मक रूपमा कम सजाय गरिनुपर्ने ।

९. श्री ५ को सरकार विरुद्ध अब्दुल अजीज मुसलमान भन्ने अजीज मुसलमानसमेत (ने.का.प. २०६७, अंक ४, नि.नं. ८२५४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान)

कुनै कागज मृत्युकालीन घोषणा हो वा होइन निक्कै गर्न घोषणाकर्तालाई आफू मृत्युको सन्निकट रहेको आभास भएकै हुनुपर्ने मानेको छ । सिद्धान्ततः आफू पक्कै मर्ने अवस्थामा पुगेको आभास घोषणाकर्तालाई भएको सम्बन्धित कागजबाट देखिएको छ भन्ने स्थापित भएपछि मात्र त्यसका अन्तरवस्तुमा प्रवेश गर्न मिल्ने ।

मृतकको कथन मृत्युकालीन घोषणा हुनका लागि घोषणाकर्ता कति समयभित्र मर्न पर्छ भन्ने सीमारेखा तोकिएको हुँदैन । तर, सो कथन र मृतकको मृत्युका बीच मृत्युका अन्य कारण र अवस्था विद्यमान हुन भन्न नहुने ।

प्रमाण ऐनको दफा ११ को सीमामा परेन भन्दैमा कुनै लिखित अभिव्यक्ति प्रमाणशून्य हुँदैन । प्रमाण ऐनका अन्य कुनै व्यवस्थाअन्तर्गत त्यो प्रमाण हुन सक्दछ, भने त्यसको न्यायिक मूल्याङ्कन हुन सक्ने ।

आफूउपर घटेको घटनाका सम्बन्धमा सविस्तार व्यक्त गरी गरिदिएको कागजलाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट खण्डित भएको अवस्था नहुँदा प्रमाण ऐनको दफा १० बमोजिम प्रमाणको रूपमा ग्राह्य हुने ।

मुख्य रूपमा आफूले गरेको कार्यले पीडित मानिसको मृत्युको परिणाम निम्त्याउँदैन भन्ने तर्फ कर्ता सचेत रहेको अवस्थामा दुर्भाग्यवस मानिसको मृत्यु भएमा त्यो भवितव्य हुने कानूनी मनसाय देखिन्छ । त्यसैले भवितव्य हत्यालाई सांयोगिक घटनाको रूपमा ग्रहण गरिन्छ । यसमा फौजदारी अपराधमा हुने अपराधिक तत्वमध्येको महत्वपूर्ण तत्व 'मनासय' को अभाव रहेको हुन्छ । संयोगवश मानिसको मृत्यु हुने हुनाले यस्तो हत्यालाई मनसायप्रेरित हत्याको रूपमा हेरिँदैन । आफूले गरेको कामबाट मानिस मर्न सक्छ भन्ने परिणामको ज्ञान पनि यसका कर्तामा हुनुहुँदैन । ज्यान लिनेसम्मको रिसइवी पनि हुनु नहुने ।

आवेशप्रेरित हत्या पनि प्रतिवादीले आफूले आफैलाई नियन्त्रण गर्न नसकी तत्काल उत्पन्न कुनै कारणबाट उत्तेजित भै आफ्नो कार्यबाट हुने परिणामको ख्यालै नगरी पीडितउपर आक्रमण गर्दा त्यो आक्रमणको कारणबाट पीडितको मृत्यु भएको अवस्था हो । यसमा प्रतिवादीलाई उत्तेजित पार्ने काम पीडित अर्थात मृतकबाटै हुनुपर्दछ । यो उत्तेजना योजनाबद्ध वा पहिलेदेखि नै विद्यमान रहेको नभई तत्काल नै मृतकको व्यवहारका कारणले जन्मेको हुनुपर्ने ।

पीडितको कारणबाट उत्पन्न हुने आवेशको अवस्था त्यो हदसम्म हुनुपर्ने मानिन्छ, जुन अवस्थामा सामान्य सुभ्रवुभ्र भएको मानिससमेत सामान्य मानवीय कमजोरीका कारणबाट उत्तेजित हुन्छ र आफ्नो उत्तेजित अवस्थालाई नियन्त्रण गर्न सकिरहेको हुँदैन । यस्तो उत्तेजना पीडितको क्रियाकलापबाट अचानक उत्पन्न भई प्रतिवादीले त्यसको आवेशले क्षणिक रूपमा आत्मनियन्त्रण गुमाएको हुनुपर्छ । आत्मनियन्त्रण गुमाउने अवस्था थियो थिएन घटनाको परिस्थिति तथा मानवीय संवेदनशीलता जस्ता कुरामा भर पर्ने ।

१०. नेपाल सरकार विरूद्ध मुरारी धमलासमेत (ने.का.प. २०७२, अंक २, नि.नं. ९२५४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

प्रतिवादीकै मनसाययुक्त जानाजानको reckless and willful उक्साहटले प्रस्तुत वारदात निर्माणमा प्रमुख भूमिका खेलेको हुँदा उक्त कार्यको दायित्वबाट प्रतिवादीलाई उन्मुक्ति दिँदा अपराधीलाई सजाय गर्ने फौजदारी न्यायशास्त्रको उद्देश्य पराजित हुनेहुँदा मृतकको जीवनलीला समाप्त गर्ने कुरामा निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्ने प्रतिवादीलाई उन्मुक्ति

(clean chit) दिने कुरालाई फौजदारी न्यायले स्वीकार गर्न नसक्ने भएबाट प्रतिवादीको मनसाययुक्त reckless fault र मृतकको मृत्युको परिणाम result बीचको सम्बन्ध connection स्थापित गरेको अवस्थामा उक्त chain of causation लाई कुनै intervening acts or events ले भङ्ग गरेको नदेखिने ।

नारीसुलभ स्वभावले गर्दा एउटी महिलाले सबै इतिवृत्तिको जानकारी लिएर नै विवाहको निर्णय गर्छन् भन्न सकिन्छ । कतिपय अवस्थामा निजहरूले स्वेच्छापूर्वक निर्णय गर्ने अवसर पनि पाउँदैनन् । यस बारे दुइदुई तहले प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी गरेको निष्कर्षलाई कोरा अनुमानको आधारमा मात्रै यस अदालतले अन्यथा गर्नु उपयुक्तसमेत नहुने ।

११. ओमनारायण ठाकुर विरूद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६, अंक २, नि.नं. १०१८९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

मौखिकरूपमा बोलेको कुरा मृतकले होस छँदै बोलेबमोजिम लिपिबद्ध गरेको हो भनी स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि गराउन सकेमा प्रमाणग्राह्य हुने ।

मरणासन्न वक्तव्य प्रमाणमा लिन र त्यसको विश्वसनीयता कायम गर्न सो कागज गर्दा अस्पतालमा कार्यरत व्यक्ति वा अन्य स्वतन्त्र व्यक्तिको रोहबर र सो व्यक्ति अदालतमा आई बकपत्र गरी पुष्टि गर्नुपर्ने ।

अचेत मानिसले सबै जानकारीहरू सविस्तार लेखाएको भन्ने कुरालाई स्वाभाविकरूपमा लिन नसकिने ।

१२. जीत बहादुर भन्ने जितेन्द्र कार्की विरूद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७६ अंक ७ नि.नं. १०३१२)

मृत्युकालीन घोषणा प्रमाणमा ग्राह्य हुनको निम्ति निश्चित शर्तहरू पूरा भएको हुनुपर्ने :

- क) मृत्युकालीन घोषणालाई प्रमाणको रूपमा पेश गर्दाको अवस्था सम्म सो घोषणा गर्ने व्यक्तिको मृत्यु भैसकेको हुनु पर्ने,
- ख) घोषणा गर्ने व्यक्तिले आफ्नो आफ्नो मृत्यु पूर्व घोषणा गरेको हुनु पर्ने,
- ग) घोषणा आफ्नो मृत्युको कारण र परिस्थितिसँग सम्बन्धित हुनु पर्ने,
- घ) घोषणा गर्ने व्यक्तिले आफू बाँच्न सक्छु कि भन्ने आशा त्यागी सकेको हुनु पर्ने,
- ङ) मर्ने व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक ज्ञानको आधारमा स्वेच्छिकरूपमा गरिएको घोषणा हुनु पर्ने,
- च) मर्ने व्यक्तिले आफू होसमा हुँदा नै सो घोषणा गरेको हुनु पर्ने,
- छ) घोषणा गर्ने व्यक्ति मानसिक रूपले सबल रहेको हुनु पर्ने,
- ज) घोषणा गर्ने व्यक्तिले आफ्नो मृत्युको कारणका बारेमा एकभन्दा बढी फरक फरक घोषणा गरेको हुन नहुने,

भ) मृत्युकालीन घोषणा सुन्ने व्यक्ति अदालतमा साक्षीको रूपमा उपस्थित हुनका निम्ति योग्य हुनु पर्ने र

ज) मृत्युकालीन घोषणा मौकामा व्यक्त भई अदालतमा आएर पुष्टि गरिएको हुनु पर्ने ।

बकपत्रमा उल्लेख भएको मृत्युकालीन घोषणा मौकाको कागजबाट पुष्टि हुन नसकेको अवस्था हुँदा सोलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मनासिव नहुने ।

१३. नेपाल सरकार विरुद्ध हसिना हास्मीसमेत (ने.का.प. २०७६, अंक ११, नि.नं. २०३७५, मुद्दा: आगो लगाई कर्तव्य ज्यान ।)

मरेको व्यक्तिले आफू मर्न लागेको अवस्थामा होस छँदै आफ्नो मृत्युको सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा ग्रहण गर्नको लागि दुई वा दुईभन्दा बढी कागज पेस भएकोमा ती कागजहरु वा दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरुले सुनेको भनी लेखाएको विषय एकापसमा विरोधाभाषपूर्ण हुनु हुँदैन । अस्पतालमा गराइएको भनीएको कागजमा उपचारमा संलग्न चिकित्सक वा अन्या कर्मचारीलाई रोहवरमा राखी निजहरुले अदालतसमक्ष सोको विषयमा बकपत्र गरेको हुनुपर्दछ । पेस गरिएका कागजमा उल्लिखित बेहोरा मिसिल संलग्न कागजबाट समर्थित भएको हुनुपर्दछ, सो नभए पनि खण्डित भएको हुनु नहुने

सहअभियुक्तको पोल

१. चेतबहादुर रावत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०४४, अंक ४, नि.नं. ३०६०, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ६५
२. श्री ५ को सरकार विरुद्ध राजु लामासमेत (ने.का.प. २०४८ अंक २३४ नि.नं. ४२६९) ६५
३. हेमराज पिके विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४९(ख), अंक ५, नि.नं. ४५३९, मुद्दा: लागू औषध हेरोइन बिक्री वितरण ।) ६५
४. रामशरण महतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६३, अंक ८, नि.नं. ७७४९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ६५
५. नेपाल सरकार विरुद्ध ओमबहादुर रानासमेत (ने.का.प. २०६९), अंक ११, नि.नं. ८९११, मुद्दा: गैडा मारी खाग बिक्री व्यवसाय ।) ६७
६. रामशरण महतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७२, अंक २, नि.नं. ९३५२, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ६८
७. नेपाल सरकार विरुद्ध खेम खड्कासमेत (ने.का.प. २०७६ अंक १ नि.नं. १०१८४) ६८

सहअभियुक्तको पोल

१. चेतबहादुर रावत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०४४, अंक ४, नि.नं. ३०६०, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

लाशको मौकामा हुनु पर्ने लाश प्रकृति मुचुल्का हुन सकेन र त्यस्तै शव परीक्षण हुन सकेन भन्दैमा अपराध र अपराधीको छानबिन नै नगर्ने भन्ने होइन उपलब्ध भए सम्मका प्रमाणबाट न्याय निरोपण हुनु गर्नु पर्दछ ।

सह अभियुक्तको पोललाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले पुष्टि हुनु गराउन सक्नु ज्यादै राम्रो कुरा हो तर त्यो छैन भन्दैमा सहअभियुक्तको पोललाई विचारै नगर्ने भन्ने होइन, यो कुरा मुद्दाको तथ्यमा भर पर्दछ । अन्य प्रमाणबाट समर्थन गराउनु वा समर्थन भएको छ, छैन भनी केलाउनु एक कुरा हो तर यसैलाई अनिवार्य तत्व हो भनी सम्झनु हुन्न, यसलाई वाञ्छनीय तत्व हो भनी माने पनि अनिवार्य तत्व हो भनी यसलाई मान्न नसकिने ।

२. श्री ५ को सरकार विरुद्ध राजु लामासमेत (ने.का.प. २०४८ अंक २३३४ नि.नं. ४२६९)

छुट्टै साक्षीको रुपमा आएको नभई अभियोग लागि आएको र ती अभियोग लागि आएका सहअभियुक्तहरू स्वयम् आफूले गरेको कसूरसमेतलाई स्वीकारी पोल गरेको स्थितिमा निजहरूको पोललाई आधार लिन मिल्ने ।

३. हेमराज पिके विरुद्ध श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०४९(ख), अंक ५, नि.नं. ४५३९, मुद्दा: लागू औषध हेरोइन बिक्री वितरण ।)

(१) अदालत समक्ष बिना आधार प्रतिवादीहरूले प्रहरीको बयानलाई स्वेच्छा विरुद्धको भन्दैमा अदालतले उक्त भनाइलाई मात्र आधार मानी प्रमाणको रुपमा मान्न इन्कार गर्ने हो भने अनुसन्धानको क्रममा प्रतिवादीहरूको कागज गराउने कानूनी व्यवस्थाको कुनै औचित्य नै नरहने ।

(२) बरामदी मुचुल्काको काम तामेल गर्ने व्यक्ति भएको नाताले मात्र निजको बकपत्रलाई प्रमाणमा लिन नमिल्ने गरी प्रमाण ऐन लगायतका अन्य कुनै कानूनले रोक लगाएको नपाइने बरु प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८(ख) अनुसार निजको बकपत्रलाई प्रमाणको रुपमा ग्रहण गर्न मिल्ने ।

(३) लागू औषध हेरोइन बरामद भएको भनी किटानी बकपत्र गरेको अवस्थामा बरामदी मुचुल्काका अर्का साक्षीले सो बरामदी मुचुल्कालाई स्वीकार गर्दै सो मा सहीसम्म प्रहरी थानामा गरेको भनी बकपत्र गरेको आधारमा मात्रै सो बरामदी मुचुल्कालाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।

४. रामशरण महतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६३, अंक ८, नि.नं. ७७४९, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

मतियार साक्षीको रूपमा लिन सह-अभियुक्तलाई सजायबाट छुट दिई वा अभियोग नलगाई सरकारी पक्षको गवाह (Approver) को रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुनु पर्ने देखिन्छ। अन्यथा एकसाथ अभियोग लगाईएको सहअभियुक्तलाई सक्षम साक्षीको रूपमा राख्न र प्रमाणमा लिन नसकिने ।

सह-अभियुक्तको पोल आफैमा सारभूत प्रमाण होइन, यो त केवल न्याय निर्व्यौल गर्न वा कुनै प्रमाणित तथ्यलाई पुनः पुष्टि गर्ने वा अझ बल प्रदान गर्ने एउटा थप आधार मात्र हुने ।

सह-अभियुक्तको परीक्षण नगर्दैमा न्याय निष्पादनमा सारभूत रूपमा फरक नपर्ने हुनाले पनि प्रमाण कानूनसम्बन्धी सिद्धान्त र व्यवहारमा यसले अन्योल सिर्जना गर्ने भन्ने देखिन आउँदैन र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र सिद्धान्तको प्रतिकूल मान्न पनि नमिल्ने ।

सह-अभियुक्तको पोललाई प्रमाणमा लिने सम्बन्धमा किटानी कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहे पनि हाम्रो न्याय प्रणालीले मिसिल कागजातबाट खुल्न आएका तथ्य र व्यहोरालाई कुनै न कुनै रूपमा ग्रहण गर्ने वा स्वीकार गर्ने गरी आएको परिप्रेक्ष्यमा सह-अभियुक्तको पोललाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न सकिने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको पाइने ।

वस्तुतः न्यायलाई बढी निश्चितता र वस्तुगत धरातलमा उभ्याई भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउन मिसिल कागजातबाट देखिन आएका र उपलब्ध भएका कुनैपनि सबूद प्रमाण जसले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा धेरथोर विवाद सुनिश्चित गर्न प्रकाश पार्दछ ती सबैको सार (निचोड) बाट नै न्यायिक निष्कर्ष निकाल्नु बान्छनीय हुन्छ र त्यो वस्तुपरक पनि हुन्छ। कुनै पनि कुराले न्यायलाई सुनिश्चित प्रदान गर्न मद्दत वा बल प्रदान गर्छ भने त्यसलाई उल्लेख नगरी थप आधार नलिनु उपयुक्त नहुने ।

सह-अभियुक्तको पोललाई प्रमाण लिने वा लगाउने सम्बन्धमा निम्न बमोजिमको अवस्था र परिस्थितिको मूल्याङ्कन गरी विचार गर्नु उपयुक्त एवं बान्छनीय देखिने ।

- एकै साथ सह-अभियुक्तहरू मुद्दामा पूर्पक्ष गरिएको अवस्था हुनुपर्ने,
(A statement made by one of two co-accused should not be used against the other, where later on their cases are tried separately.)
- कसूरमा सावित भै अरुलाई सोही कसूरमा पोल गरेको हुनुपर्ने,
(The expression as same offence" means the identical offence and not an offence of the same kind= It means offences falling within the same definition and arising out of the same transaction.)
- एउटा कसूरमा सावित हुनेले अर्को कसूरमा अरुलाई पोल गरेको नमिल्ने,

- आफू कसूरमा इन्कार भै एक अर्कालाई पोल गरेको हुन नहुने,
- पोल गर्ने सहअभियुक्तको मृत्यु भएकोमा पनि निजको भनाइलाई विचार गर्न सकिने,
(सह-अभियुक्तको पोललाई आधारभूत एवं सारभूत (Substantive) प्रमाणको रूपमा लिन नमिल्ने, मुद्दाको जग (Foundation) अर्थात् यसकै आँडमा कसूर प्रमाणित भएको मान्न नमिल्ने,
- अन्य आधारभूत स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट वारदात वा कसूर कायम हुन सक्ने स्थितिमा मात्रै सह-अभियुक्तको पोललाई थप निश्चयका लागि प्रमाणमा लिन सकिने हुन्छ ।
- एउटा सह-अभियुक्तको पोलले अर्को सह-अभियुक्तको पोललाई समर्थन (Corroborate) गरेको मान्न नमिल्ने,
- कसूर वा वारदात कायम गर्दा सह-अभियुक्तको पोललाई अन्य प्रमाणले समर्थन गरेको भन्ने आधारमा हैन कि अन्य निश्चयात्मक प्रमाणको आधारमा वारदात वा कसूर कायम हुन सक्ने अवस्था भएमात्र सहअभियुक्तको पोललाई विचार गरिने ।
- सह-अभियुक्तको पोललाई समर्थनको (Supportive) रूपमा मात्र लिनुपर्ने,
- अर्कालाई पोल गर्ने सह-अभियुक्तको गैर न्यायिक (प्रहरीमा भएको) सावितीलाई निजका विरुद्ध प्रमाणमा लिए नलिएको आधारमा मात्रै निजको पोललाई विचार गर्नु पर्ने ।
- गैरन्यायिक साविती र न्यायिक निकाय समक्ष भएको सावितीको पोललाई सोही अनुपातमा प्रामाणिक मूल्यलाई फरक राखी हेर्नुपर्ने ।

५. नेपाल सरकार विरुद्ध ओमबहादुर रानासमेत (ने.का.प. २०६९), अंक ११, नि.नं. ८९११, मुद्दा: गैँडा मारी खाग बिक्री व्यवसाय ।)

आरोपित कसूर गरेको तथ्यमा साबित भई एकअर्कालाई पोलसमेत गरी अनुसन्धान अधिकारी र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष बयान गरेको र उक्त बयान व्यहोरा सर्जमीनका मानिस तथा बरामदी मुचुल्काका मानिसहरूको बकपत्रसमेतबाट समर्थित भएको अवस्थामा साविती बयानलाई प्रमाणमा लिन मिल्ने ।

पटक पटक गैँडाको खाग बिक्री गरेको र गैँडाको खाग आफ्नो घरमा नै राखेको देखिएको अवस्थामा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १९(१) को कसूरमा ऐ. को दफा २६(१) बमोजिम पाँच वर्ष कैद र पचास हजार रूपैयाँ जरिवाना हुने ।

६. रामशरण महतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७२, अंक २, नि.नं. ९३५२, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

सहअभियुक्तको पोललाई प्रमाणको रूपमा लिन मिल्ने नमिल्ने सम्बन्धमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८ को साक्षी हुन सक्ने व्यक्तिमा मतियारलगायत जुनसुकै व्यक्ति साक्षी हुन सक्ने भनी उल्लेख गरिएको हुँदा सहअभियुक्तको पोललाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्ने देखिने ।

वारदातसँग सार्थक सम्बन्ध रहेकी सहअभियुक्त रिसा परियारको पोल यी प्रतिवादी विरुद्धको प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा रहेको हुँदा प्रस्तुत मुद्दामा सहअभियुक्तको पोललाई प्रमाणमा लिन मिल्ने देखिने । (प्रकरण नं. ५)

विवाहित पुरुषले अन्य विवाहित महिलसँग निजको लोग्नेको अनुपस्थितिमा अवैध यौन सम्बन्ध कायम गरी आफ्नो वीर्यबाट निज महिलालाई गर्भधारण गराएकामा उक्त गर्भको सम्बन्धमा निज महिलाले सामाजिकरूपमा बहिस्कृत हुनुपर्ने र लामो समयसम्म सामाजिक लान्छनाको कारण आफ्नो इज्जत र प्रतिष्ठामा लागेको दाग बोकी हिँडनुपर्ने हुन्छ । यसको कारण महिलाले एकपटक नभई पटकपटक आफूलाई समाजको अगाडि परीक्षण गर्नुपर्ने हुँदा सोही कारण निजको मानसिक अवस्थामासमेत विचलन आउन सक्दछ । लामो समयको सामाजिक तिरस्कार तथा लोक लाजबाट बच्न अपराधिक कार्यको परिणामका सम्बन्धमा कुनै सोच विचारै नगरी शिशु जन्मनासाथ शिशुलाई जन्म दिने आमाले गरेको हत्यामा ऐन अनुसार सजाय गर्दा चर्को पर्न जाने अवस्था र परिस्थितिलाईसमेत विचार गरी सजायमा कमी गर्न अ.बं. १८८ नं को प्रयोग विचारणीय हुन सक्ने ।

पुरुषप्रधान हाम्रो समाजमा विद्यमान सामाजिक संरचना र मानिआएको परम्परागत मान्यताका कारण पनि पुरुषलाई सामाजिक लोकलाजको अवस्थाबाट गुज्रनुपर्ने अवस्था नआउने हुँदा सामाजिक लोकलाजको अवस्थाबाट खासगरी पुरुष नभई महिला नै गुज्रनुपर्ने हुन्छ, यस्तो अवस्थामा सोही बहानामा जातक शिशुको हत्या गर्ने पुरुषलाई सजायमा कमी वा छुट दिनु न्यायिक स्वविवेकको सही प्रयोग मान्न नसकिने ।

सामाजिकरूपमा लान्छना सही नौ महिनासम्म अवैध गर्भलाई आफ्नो पेटमा राखी जीवित बच्चा जन्माउने आमाको विरोधका बावजुद घरबार बिग्रने बहानामा बच्चा मार्ने कार्यमा संलग्न यी प्रतिवादीलाई ऐन अनुसार तोकिएको सजायमा कमी वा छुट दिनु विद्यमान दण्ड नीतिकोसमेत प्रतिकूल हुने देखिने । (प्रकरण नं. ८)

७. नेपाल सरकार विरुद्ध खेम खड्कासमेत (ने.का.प. २०७६ अंक १ नि.नं. १०१८४)

अनुसन्धान अधिकारी समक्ष र अदालतमा भएको बयानमा कसूरमा आफ्नो संलग्नता रहेको भनी सावित रही अन्य प्रतिवादीहरूलाई पनि पोल गरेकोअवस्था छ र त्यसलाई अन्य भौतिक एवम् स्वतन्त्र प्रमाणबाट समेत समर्थित भइरहेको अवस्था छ भने त्यस्तो पोललाई प्रमाणमा लिन हुने ।

पीडितको भनाइ

१. श्री ५ सरकार विरुद्ध श्याम माभी (ने.का.प. २०६९, अंक ७, नि.नं. ७४११, मुद्दा: जबरजस्ती करणी ।) ७०
२. नेपाल सरकार विरुद्ध दिपक तुलसी वाख्यो (ने.का.प. २०६३, अंक १०, नि.नं. ७७७२, मुद्दा: जर्वजस्तीकरण ।) ७०
३. नेपाल सरकार विरुद्ध नारायण बहादुर राउत (ने.का.प. २०६६ अंक ६ नि.नं. ८१७९) ७१
४. नेपाल सरकार विरुद्ध गणेशराम खर्बुजासमेत (ने.का.प. २०६७, अंक ६, नि.नं. ८३८७, मुद्दा: कुटपीट अंगभंग ।) ७२
५. श्याम भन्ने रुप बहादुर क्षेत्री वि. नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६८ अंक १२ नि.नं. ८७३२) ७२
६. तेज बहादुर राना मगर विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६९ अंक ४ नि.नं. ८८०४) ७२
७. नेपाल सरकार विरुद्ध काले दमाईसमेत (ने.का.प. २०७०, अंक १०, नि.नं. ९०६४, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ।) ७२
८. नेपाल सरकार विरुद्ध विकाउ भन्ने रामस्वरूप मुखिया विनसमेत (ने.का.प. २०७३, अंक ९, नि.नं. ९६७५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान र अपहरण ।) ७९

पीडितको मनाइ

१. श्री ५ सरकार विरुद्ध श्याम माफ्ती (ने.का.प. २०६९, अंक ७, नि.नं. ७४११, मुद्दा: जवरजस्ती करणी ।)

फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तले अपराध गरेको हो कि होइन भन्ने तथ्यगत सबुदहरुको आधारमा निर्णय गर्ने कुरा हो, अपराधीलाई बचाई दिने नियतले स्वयम पीडित लगायत कसैले बयान दिन सक्ने स्थितिलाई ध्यानमा राखी न्यायकर्ताले निर्णय दिंदा कसैले सफाई दिने बयान दिदैमा अभियुक्त निरअपराध ठहर गर्नुपर्ने वा कसैले अभियुक्त विरुद्ध बयान दिदैमा अपराधी ठहरिनै पर्ने भन्न सकिन्न । व्यक्तिको बयानलाई सबुदको रुपमा मात्र लिन सकिन्छ, तर अकाट्य प्रमाण मान्न नसकिने ।

जवरजस्ती करणीको १० नं. को प्रावधान प्रतिवादीहरुले जवरजस्ती करणीको कसूर गरेपछि पीडितको हकमा स्वतः आर्कषित हुने अर्थात सोही महलको ३ नं.सँग अभिन्नरुपले गाँसिएको व्यवस्था हो । पीडितले अदालतमा आई प्रतिवादीहरुलाई निर्दोष भनी वकपत्र दिदैमा ऐन को व्यवस्था निष्क्रिय हुने गरी उक्त १० नं. आर्कषित नगर्ने निर्णय न्यायसंगत नठहर्ने ।

२. नेपाल सरकार विरुद्ध दिपक तुलसी बाख्यो (ने.का.प. २०६३, अंक १०, नि.नं. ७७७२, मुद्दा: जर्वजस्ती करणी ।)

प्रस्तुत विवादमा पीडित बालिकाले प्रारम्भमा गरेको कागज र पछि गरेको वकपत्रको अन्तर्वस्तुका आधारभूत कुराहरुमा संगति देखिएकोले बालिकाको वकपत्रको प्रमाणिक महत्वलाई गौण बनाएर मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने नदेखिने ।

समयमा दिएको जाहेरी दरखास्तबाटै वारदातस्थलको सुरक्षा, अपराध गर्ने व्यक्तिको खोजी वा पक्राउमा तदारुकता तथा अपराधसँग सम्बन्धित चिज, वस्तु वा दशी प्रमाणको संरक्षण र संकलनमासमेत सहयोग पुग्न जाने ।

बालबालिकाले कुनै प्रश्नको परिणाम र प्रकृति राम्रोसँग नबुझे गरी गरिएको बाल अमैत्रीपूर्ण परम्परागत अदालती प्रणाली अनुरूपको जिरहमा व्यक्त भएको सानो तिनो कुरालाई मूल आधार लिनु भनेको अभियुक्त उपर कठोर फौजदारी दायित्व रहने जवरजस्तीकरणि जस्तो अपराध वा त्यसमा पनि ६ वर्षको अवोध नाबालिका माथि गरिएको नृसंस र वर्वरतापूर्ण अपराधबाट अपराधीलाई उन्मुक्ति दिनु हुने ।

राज्य वा समाजमा विद्यमान आर्थिक, सामजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक भेदभाव र चेतनाको स्तर जस्ता तत्वहरुले यस विषयमा प्रत्यक्ष र परोक्ष दुवै रुपमा प्रभाव पारी रहेकै हुन्छन् । यूरोप र अमेरिका जस्ता पश्चिमा मुलुकहरुको सामाजिक अवस्था र हाम्रो जस्तो समाजको चेतनाको स्तर र अवस्थामा उस्तै सजगता र सक्रियताको अपेक्षा गर्न सकिन्न । यस्तो अवस्थामा हाम्रो फौजदारी न्याय प्रशासन संचालन गर्दा हाम्रै सामाजिक पृष्ठभूमिलाई आत्मसात गर्नु पर्दछ । आफ्नो सामाजिक पृष्ठभूमिलाई नजरअन्दाज गर्नु

निश्चय पनि यथार्थ न्यायको लागि व्यवहारिक र उपयुक्त नहुने ।

जाहेरी दरखास्त यती घण्टा, वा दिन भित्र दिई सक्नु पर्ने भनी यान्त्रिक तवरबाट गणना गरी कठोरतापूर्वक निर्धारण गरिने हदम्याद जस्तो विषय भने होइन । अपराधको प्रकृती, समाजको चेतनाको स्तर, भौगोलिक अवस्था, पीडितको पारिवारिक पृष्ठभूमि, कसूरको पिडा, पीडित भएर पनि पीडित उपर नै धार्मिक वा सामाजिक कुसंस्कारको परिणाम स्वरूप पीडितलाई नै दागी बनाउने (Stigmatization) प्रवृत्तिको फलस्वरूप कसूरको जाहेर गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरामा नै दुविधा हुने मनोवैज्ञानिक दबाव (Psychological Stress) जस्ता तत्वहरूले यसमा प्रभाव पारिरहने ।

एक दिन ढिलो गरी परेको जाहेरीबाट सवद्ध प्रमाणहरू नष्ट भई संकलन गर्न नसकिने अवस्था रहेको देखिएन । यस्तो समग्र स्थितिको विश्लेषणबाट ८ गतेको वारदातलाई लिएर १० गते परेको जाहेरी ढिलो गरी परेको भनी अन्यथा निष्कर्षमा पुग्न सकिने स्थिति प्रस्तुत मुद्दामा नदेखिने ।

जाहेरवाला घटनाको पीडित हुनु पर्ने वा घटना प्रत्यक्ष देखेको व्यक्तिले हुनु पर्ने कानूनी अनिवार्यतासमेत नहुँदा अपराध वारेको सम्पूर्ण तथ्य जाहेरी दरखास्तमा नै उल्लेख भएको हुनु पर्दछ, भनी मान्न मिल्ने अवस्था नहुने ।

अविश्वासनीय र प्रमाणित नभएको अन्यत्र गएको भन्ने जिकिरका भरमा प्रतिवादी घटनास्थलमा नभएको भनी मान्न सकिने अवस्था नहुँदा अन्त्रावस्थाको जिकिर खण्डित भएको स्थितिमा प्रतिवादी उपरको अभियोग थप खम्बीर भएको देखिने ।

अभियोग दावी पुष्टि हुने यथेष्ट र आधारभूत प्रमाणको विद्यमानता रहँदा रहँदै घटनाका प्रत्यक्षदर्शी र पीडितसमेत नरहेका जाहेरवालाको जाहेरी र बकपत्रमा पाईने सामान्य भिन्नता (Minor Inconsistency) लाई प्रधानता दिई सवुद प्रमाणको गलत मूल्याङ्कन गरी प्रतिवादीलाई सफाई दिने ठहराएको शुरुको निर्णय सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण देखिएको हुँदा उल्टी हुने ।

३. नेपाल सरकार विरुद्ध नारायण बहादुर राउत (ने.का.प. २०६६ अंक ६ नि.नं. ८१७९)

जवरजस्ती करणी मुद्दामा करणी स्थापित गर्ने विषयमा पीडित तथा अन्य व्यक्तिको भनाइ महत्वपूर्ण रहँदा रहँदै पनि अकाट्य भने हुँदैन । जवरजस्ती करणीका सम्बन्धमा पीडित तथा अन्य व्यक्तिहरूले व्यक्त गरेको कुरालाई पीडित तथा पीडितको शारीरिक परीक्षण लगायतका अन्य प्रमाणले पुष्टि गरेको अवस्थामा प्रमाणमा लिनु पर्ने । पहिला अनुसन्धान अधिकारी समक्ष जवरजस्ती करणी भएको हो भनी कागज गरिदिएको र सो कुरा प्रतिवादीको बयान लगायतका अन्य प्रमाणबाट पुष्टि भैरहेको अवस्थामा पछि अदालतमा आएर जवरजस्ती करणी भएको होइन भनी पीडित तथा अन्य व्यक्तिले बकपत्र गरेको आधारमा मात्र प्रतिवादीको स्वीकारोक्ति तथा चिकित्सकीय प्रतिवेदन (Medical Report) को प्रतिकूल हुने गरी जवरजस्ती करणी भएको होइन भन्ने निष्कर्षमा पुग्न नसकिने ।

४. नेपाल सरकार विरुद्ध गणेशराम खर्बुजा समेत (ने.का.प. २०६७, अंक ६, नि.नं. ८३८७, मुद्दा: कुटपीट अंगभंग I)

कुनै पीडितलाई लागेको घाउ चोटको पीडाको मूल्याङ्कन घाउ चोट लागेकै समयमा देखिएको चोटको प्रकृति र अवस्थाबाट नै गर्नुपर्ने ।

अस्पतालका अभिलेखलाई अमान्य घोषित गर्नु कुटपीटको २० नं. को मनसाय होइन । कानूनको व्याख्या र प्रयोग समयसापेक्ष रूपमा गरिनु पर्दछ । समयको परिवर्तन, विज्ञान र प्रविधिको विकास, सामाजिक रूपान्तरणलाई पनि कानूनले ठाउँ दिएसम्म लचिलो रूपमा व्याख्या गर्दै आत्मसात् गर्दै जानु पर्ने ।

ढिलो जाहेरी पर्दा जाहेरवालाले असत्य तथ्यहरू समावेश गर्ने वा कसैसँग रिसइवी साध्न सक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन । तर, घटना र वारदातलाई स्वतन्त्र प्रमाणहरूले पुष्टि गरिरहेका छन् तथा सार्वजनिक निकायका अभिलेखले समर्थन गरिरहेका छन् भने जाहेरीको ९ दिनको ढिलाई नै प्रतिवादीले सफाई पाउने आधार बन्न नसक्ने ।

कानूनको प्रयोग गर्दा पीडित तथा पीडितका परिवारको तत्कालको मानसिक पीडा पनि न्यायकर्ताले महसुस गर्न सक्नु पर्ने ।

५. श्याम भन्ने रुप बहादुर क्षेत्री वि. नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६८ अंक १२ नि.नं. ८७३२)

पीडितको मौकाको प्रमाणित बयानलाई अन्य प्रमाणहरूले सिलसिलबद्ध रूपमा समर्थन गरेको अवस्थामा जीउ मास्ने बेच्ने मुद्दाकी पीडितले अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र नगरेको कारणले मात्रै सो घटना नभएको र त्यसमा संलग्न प्रतिवादीले कसूरबाट उन्मुक्ति पाउनु नसक्ने । जीउ मास्ने बेच्ने जस्तो गम्भीर प्रकृतिको मुद्दामा पीडित व्यक्तिले मौकामा गरेको बयान प्रमाणित गराउनु पर्ने कानूनी व्यवस्थाको खास प्रयोजन र महत्व हुन्छ । सो कुरालाई नजर अन्दाज गरी केवल पीडितको बकपत्रलाई मात्र कसूर स्थापित गर्ने प्रमाणको रूपमा हेरिनु पर्छ भन्ने सूत्रवत मान्यता राख्नु न्यायोचित र विवेकसम्मत हुन नसक्ने ।

६. तेज बहादुर राना मगर विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६९ अंक ४ नि.नं. ८८०४)

पीडितहरूले पछिल्लो समयमा अदालतमा बकपत्र गर्दा दिएको अभिव्यक्ति जे भए पनि सो भन्दा अघि निजहरूको

७. नेपाल सरकार विरुद्ध काले दमाईसमेत (ने.का.प. २०७०, अंक १०, नि.नं. ९०६४, मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार I)

घटनाबाट पीडित व्यक्तिले घटनाको तत्कालपछि व्यक्त गरेको कुरा अदालतले प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(ख) बमोजिम प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा लिनुपर्ने ।

आफूलाई बिक्री गरेको ठाउँबाट भागी काठमाडौं आई प्रहरीसमक्ष व्यक्त गरेको कुरा अदालतमा सनाखत गरी दिएको र पछि साक्षी सरह अदालतमा उपस्थित भई सोही बमोजिम बकपत्र गरी दिएकोसमेत अवस्थामा निजको सो कथन प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०(१)(ख) बमोजिम प्रमाणमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो प्रत्यक्ष प्रमाणको

विद्यमानतामा प्रतिवादीको इन्कारी बयान मात्र निजको निर्दोषिता प्रमाणित हुन नसक्ने । प्रतिवादीले पीडितलाई काठमाडौँबाट कलकत्ता लगी सोबापत रकमसमेत प्राप्त गरेको देखिएबाट निजले बिक्री गरेको मान्नुपर्ने र सो कुरा अदालतमासमेत स्वीकार गरेको देखिएको र अदालतमा स्वइच्छापूर्वक व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ बमोजिम अभियुक्तको विरुद्ध प्रमाणमा लिनुपर्ने । (प्रकरण नं.७)

८. नेपाल सरकार विरुद्ध विकाउ भन्ने रामस्वरूप मुखिया विनसमेत (ने.का.प. २०७३, अंक ९, नि.नं. ९६७५, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान र अपहरण)

प्रहरी आफैँले वा जबरजस्ती गरी लेखाएको बयानमा घटनाको वस्तुस्थितिसँग मेल खाने किसिमले घटनाको सिलसिलेवार चित्रण पनि हुन सक्दैन र त्यस्तो बयान अन्य मौकामा कागज गर्ने व्यक्तिहरूको भनाइसँग पनि हुबहु नमिल्न सक्छ । यसरी घटनाको वस्तुस्थिति तथा परिवेशसँग र मौकामा कागज गर्नेहरूको भनाइसँग मेल खाने गरी आफ्नो स्वेच्छाले गरेको मौकाको बयानलाई अन्यथा पुष्टि नभएसम्म अदालतमा इन्कार गरेकै आधारमा असत्य भन्न नमिल्ने ।

वस्तुस्थिति मुचुल्काका व्यक्तिहरूले मौकामा कागज गर्दा यी प्रतिवादीहरूको वारदातमा संलग्नता रहेको भनी लेखाएकोमा अदालतमा बकपत्र गर्दा मौकाको बकपत्र आफूले लेखाएको नभई लेखेर ल्याएकोमा सही गराएको भने तापनि सो कुराको पुष्टि गर्न नसकेकोले सो भनाइलाई विश्वासयोग्य मान्न सकिँदैन । अनुसन्धानका क्रममा तयार भएका तथा संग्रहित मिसिल संलग्न प्रमाणहरू एक आपसमा समर्थित भई वारदातलाई र वारदातमा प्रतिवादीहरूको संलग्नताका सम्बन्धमा पुष्टि गरिराखेको अवस्थामा मौकामा संकलित प्रमाणहरूलाई अन्यथा मानी प्रमाणमा अग्राह्य गर्न नसकिने ।

कुनै काम, घटना वा अवस्था प्रत्यक्षरूपमा देख्ने वा थाहा पाउने व्यक्ति वा सो काम, घटना वा अवस्थाबाट पीडित भएको व्यक्तिले कुनै काम वा घटनाका सम्बन्धमा मौकामा वा त्यसको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ, भन्ने व्यवस्था प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० मा भएअनुसार पनि घटनाका पीडित र प्रत्यक्षदर्शी दुवै रहेका यी पीडितहरूको मौकाको भनाइलाई अदालतमा आइ बकपत्र नगरेको आधारमा मात्र प्रमाणमा लिन नमिल्ने भन्न नमिल्ने ।

एलिटीको जिकिर

१. वाङ्गेल मोक्तान विरुद्ध ज्ञानु तामाङनी (ने.का.प. २०४५, अंक २, नि.नं. ३३५९, मुद्दा: नाता कायम गरी न्वारान गराई पाउँ ।) ७५
२. चार्ल्स गुरुमुख शोभराज विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७, अंक ५, नि.नं. ८३७८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ७५
३. रञ्जित राई विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७० अंक ५ नि.नं. ९०१२) ७६
४. दिपकबहादुर घिमिरे विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७१, अंक ४, नि.नं. ९१४४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ७७
५. टीकाराम राईसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७१, अंक ११, नि.नं. ९२८३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।) ७७

एलिटीको जिकिर

१. वाङ्गेल मोक्तान विरुद्ध ज्ञानु तामाङनी (ने.का.प. २०४५, अंक २, नि.नं. ३३५९, मुद्दा: नाता कायम गरी न्वारान गराई पाउँ ।)

- (१) अस्पतालमा भर्ना भएको र त्यहाँबाट उपचार गराएको प्रमाणको अभावमा व्यक्तिगत रुपमा कुनै चिकित्सकले गरिदिएको उपचार सम्बन्धी प्रमाण र औषधी किनेको भनेको बिललाई मात्र अकाट्य ठोस प्रमाणको रुपमा ग्राह्य गर्न नमिल्ने ।
- (२) व्यक्तिगत रुपमा कुनै चिकित्सकले गरिदिएको प्रमाणपत्र र औषधी किनेको बिल त्यस्तो अवस्थामा मुद्दामा प्रमाणको रुपमा ग्राह्य हुनसक्छ जब प्रतिवादीको जिकिर अन्य ठोस प्रमाणहरूद्वारा पनि पुष्टि भएको हुन्छ ।
- (३) कुनै पनि अविवाहित स्वास्नी मानिसले कुनै पुरुषले करणी गरेको र गर्भ रहेको कुरा भुङ्गा रुपमा भन्ने र दावी गर्नु हाम्रो समाज र संस्कारमा प्राय सम्भव नहुने ।

२. चार्ल्स गुरुमुख शोभराज विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०६७, अंक ५, नि.नं. ८३७८, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

मृतकको हत्या कुनै व्यक्तिको कर्तव्यबाट भएकोले कसूरजन्य कार्य गर्ने अपराधीलाई प्रचलित कानूनबमोजिम सजाय गर्नुपर्ने हुँदा अप्रत्यक्ष प्रमाणको आधारमा पनि कसूरदार देखिएको व्यक्तिलाई सजाय गर्नु अदालतको कर्तव्य हुने ।

अपराध र अपराधीको शिकार भएका पीडित व्यक्तिप्रति न्याय परोस् भन्ने कुरा पनि न्यायाधीशले त्यति नै सुनिश्चित गर्नु पर्दछ । अभियुक्त र अपराधबाट पीडित व्यक्ति दुवैलाई सन्तुलित रुपमा न्याय प्रदान गर्नु नै न्यायप्रणालीको आधारभूत लक्ष्य हुन्छ । कुनै एकप्रति मात्र लक्षित गरी गरिएको निर्णयले न्यायको आकार ग्रहण गर्न नसक्ने ।

अपराध गर्दा अपनाइएको तरिका र अपराधको प्रकृति हेर्दा अपराधी पूर्ण सचेत, सावधान रही नियोजित र संगठित रुपमा आफ्नो कार्य योजनालाई पूर्णता दिएको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा अभियोजन पक्षद्वारा प्रस्तुत अप्रत्यक्ष प्रमाण र खास गरी परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा नै अपराधीसम्म पुग्न पर्ने र त्यस्तो प्रमाणको आधारमा कसूरदार देखिन आएको अभियुक्तलाई सजाय गर्नुपर्ने ।

कानूनअनुरूप प्रमाणको रुपमा पेश गरिएका कुराहरूको मुद्दामा सम्बद्धता छ वा छैन भन्ने विषय अदालतले निर्धारण गर्नसक्ने ।

संगठित अपराधलगायत अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका अपराधीहरूको सूचना आदान-प्रदान गरी सदस्य राष्ट्रहरू बीच सहयोग आदान प्रदान गर्नको लागि स्थापना भएको इन्टरपोल

प्रहरीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन भै संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा यसलाई मान्यता दिइएको हुँदा अपराध अनुसन्धानका सम्बन्धमा यस निकायले दिएको तथ्याङ्कहरूलाई सहजै अन्यथा भन्न सकिने अवस्था नरहने ।

कुनै अभियोग लागेको अभियुक्तले कसूरसम्बन्धी कुरामा साविती भएको वा इन्कार गरेको निजको कथनले मात्र निजको पक्ष वा विपक्षमा स्वतः प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्दैन बरु सो साविती वा इन्कारी बयानलाई कुनै आधारभूत, तथ्यपरक एवं निश्चयात्मक प्रमाणबाट समर्थित गराउन पर्ने ।

कुनै प्रमाण विनाको इन्कारी बयान अर्थहीन र प्रयोजनहीन हुन्छ र यस्तोमा संकलित अप्रत्यक्ष प्रमाणलाई पनि निजका विरुद्ध अदालतले प्रमाणमा ग्रहण गर्नुपर्ने ।

कुनै अभियुक्तले वारदातको समयमा आफू घटनास्थलमा नभई अन्यत्र छु भनी अन्यस्थल (Alibi) को जिकीर लिन्छ भने सो जिकीरलाई प्रमाणित गर्ने भार पनि निज अभियुक्तउपर नै रहन्छ । यस्तो अन्य स्थल Alibi को जिकीर तथ्यपरक, निश्चयात्मक तथा लिखतको प्रमाणबाट समर्थित हुन सके मात्र सो जिकीर लिने व्यक्तिको पक्षमा प्रमाणयोग्य हुन सक्ने हुन्छ र सो जिकीर त्यस्तो निर्विवाद र तथ्यपरक प्रमाणबाट स्थापित हुन नसके त्यस्तो जिकीर लिने व्यक्तिका विरुद्ध नै प्रमाण लाग्न जाने ।

कुनै काम, घटना वा अपराधका सम्बन्धमा अभियुक्तको काम वा व्यवहारका विभिन्न अवस्था र क्रियाकलापबाट तथ्यहरूको कडी एक आपसमा श्रृंखलाबद्ध रूपमा जोडिदा आपराधिक कार्य सम्पादन भएको स्वाभाविक निष्कर्ष निस्कने भएमा र सो कार्य र व्यवहारबाट अभियुक्तले अपराध गरेको स्थापित भएको देखिएमा यस्तो तथ्यहरूको मालाकार कडीलाई परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा परिभाषित गरिन्छ । यसको लागि तथ्यका प्रत्येक कडी एक आपसमा आवद्ध र अन्योन्याश्रित भएको हुनुपर्ने र तथ्यको कुनै एक कडीको पनि अनुपस्थिति भएमा सो प्रमाण खण्डित भएको मान्नुपर्ने ।

३. रञ्जित राई विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७० अंक ५ नि.नं. १०१२)

घटनामा उपस्थित थिएनौं अन्यत्र रहेका थियौं भनी जिकिर लिए तापनि अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष गरेको बयान व्यहोरालाई अदालतमा बयान गर्दा उल्लेख गरी बयान गरेबाट अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्षको बयान अन्य सम्बद्ध प्रमाणहरूबाट पुष्टि गरिरहेकोमा अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्षको बयान व्यहोरा अन्यथा प्रमाणित गर्न सकेको नदेखिएको अवस्थामा व्यहोरा पूर्णरूपमा भुटा हो भन्ने कुरा विश्वसनीय नदेखिने । ठोस प्रमाणको अभावमा अदालतमा इन्कारी बयान गरेकै आधारमा वारदात घटाएको बेलामा घटनास्थलमा मौजुद नरही अन्यत्र थिएँ भनी लिएको जिकीर पुष्टि गर्न नसकेको अवस्थामा अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्षको बयानलाई स्वेच्छाले गरेको बयान होइन रहेछ भन्नु तर्कसंगत नहुने ।

४. दिपकबहादुर घिमिरे विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७१, अंक ४, नि.नं. ९१४४, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

अन्यत्र स्थलमा रहेको (Alibi) को जिकिर स्वतन्त्र र तथ्यपूर्ण प्रमाणबाट समर्थित भएमा मात्र प्रमाणको लागि ग्राह्य हुनसक्ने ।

वारदातको दिन र समयमा आफू घटनास्थलमा उपस्थित नरही अन्यस्थलमा रहेको भनी अन्यत्रस्थल (Alibi) को जिकिर लिने व्यक्तिले घटना हुँदाका बखत आफू उपस्थित रहेको भनीएको स्थानबाट घटना भएको स्थानको दूरी (Distance) यति धेरै छ कि घटना भएको समयमा घटनास्थलमा उपस्थित हुन असम्भव छ भनी अकाट्य र विवादरहित प्रमाणबाट प्रमाणित गर्नुपर्ने ।

एकै समयमा एक व्यक्ति दुई ठाउँमा उपस्थित हुन असम्भव छ भनी अभियुक्तले प्रमाणबाट स्थापित गर्न सक्नुपर्ने ।

अन्यत्र स्थल (Alibi) को जिकिर अकाट्य र निर्विवाद प्रमाणबाट स्थापित र प्रमाणित हुन नसकेमा सो जिकिर निजैका विरुद्ध प्रमाण लाग्ने हुन्छ । प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम सजायमा कमी वा छुट हुने वा सजायबाट रिहाई पाउने कुनै कुराको जिकिर प्रतिवादीले लिएमा सो कुराको प्रमाण पुऱ्याउने भार प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २७(१) बमोजिम निज प्रतिवादीको हुने ।

५. टीकाराम राईसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प. २०७१, अंक ११, नि.नं. ९२८३, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।)

आफू अन्यत्र रहेको भनी अन्यत्रको दावी लिनेले कानूनतः आफू त्यसरी अन्यत्र रहेको पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ । केवल लगाइएको आरोपबाट सफाई पाउने उद्देश्यले मात्र अन्यत्र रहेको थिएँ भन्ने कुरा तर्कयुक्त र स्वीकार्य हुन नसक्ने ।

स्वास्थ्य जाँच प्रतिवेदनमा प्रतिवादीहरूको शरीरमा नील, डाम तथा चोटपटक लागेको देखिँदैन । नील, डाम तथा चोटपटक लागेको नदेखिएको अवस्थामा कुटपीटबाट बयान भएको हो भन्न मिल्ने । डर, धम्की र कुटपीटबाट बयान गराई साबित गराएको भन्ने तथ्य प्रमाणित नभएबाट निजहरूले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको साबिती बयान स्वेच्छाको भई निजहरूको विरुद्ध प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ बमोजिम प्रमाणमा लिन मिल्ने ।